

3. kapitola

Od univerzality k rovnováze: Richelieu, Vilém Oranžský a Pitt

To, co dnes historikové nazývají evropským systémem mocenské rovnováhy, vzniklo v sedmnáctém století po konečném zhroucení středověkých tužeb po univerzalitě – tedy koncepcie světového řádu, v níž se smísily tradice římského impéria a katolické církve. Svět byl pojmán jako odraz nebes. Stejně jako jediný Bůh vládl na nebesích, tak měl jediný vladař řídit světskou sféru a jediný papež univerzální církev.

V tomto duchu byly feudální státy Německa a severní Itálie sdruženy pod vládou císaře Svaté říše římské. Až do sedmnáctého století mělo toto impérium možnost ovládnout Evropu. Francie – jejíž hranice ležely daleko na západ od Rýna – a Velká Británie byly vůči němu v periferním postavení. Kdyby se císaři Svaté říše římské někdy podařilo zavést centralizovaný systém kontroly nad všemi teritorii, která technicky spadala pod

jeho jurisdikci, vztahy západoevropských sousedů k němu mohly být podobné jako vztahy sousedů Číny k Říši středu. Postavení Francie by bylo srovnatelné s postavením Vietnamu či Koreje, Velká Británie mohla hrát úlohu Japonska.

Po většinu středověku se však Svaté říši římské nepodařilo takové míry centralizace dosáhnout, částečně v důsledku neexistence přiměřených dopravních a komunikačních systémů, které by tak rozsáhlá území spojovaly. Avšak hlavním důvodem byla skutečnost, že ve Svaté říši římské byla moc církve oddělena od moci světské. Na rozdíl od faraonů či císařů nebyly císaři Římské říše přikládány božské atributy. Všude mimo západní Evropu, dokonce i v oblastech ovládaných východní církví, došlo ke spojení církve a státu tím, že hlavní církevní úřady podléhaly centrální vládě. Církevní úřady neměly ani prostředky, ani autoritu k prosazení autonomního postavení, které západní křesťanství požadovalo jako své právo.

V západní Evropě potenciální a občas i skutečný konflikt mezi papežem a císařem připravil podmínky pro pozdější konstitucionalismus a oddělení mocí, které se stalo základem moderní demokracie. V důsledku tohoto konfliktu mohli různí feudální vladaři posilovat svoji autonomii tím, že od obou soupeřících frakcí požadovali cenu za svoji podporu. To však vedlo k fragmentarizaci Evropy – k pestré směsici vévodství, hrabství, měst a biskupství. I když teoreticky všechna knížata musela být císařovými leníky, v praxi si každý dělal, co chtěl. Různé dynastie si činily nárok na císařskou korunu a ústřední moc se téměř rozpadla. Císaři se nezřekli staré univerzalistické vize, avšak neměli žádnou možnost ji uskutečnit. Na periferii Evropy nepřijaly autoritu Svaté říše římské Francie, Velká Británie a Španělsko, i když zůstaly součástí univerzální církve.

Až když habsburská dynastie v patnáctém století vznesla téměř trvalý nárok na císařskou korunu a chytrou sňatkovou politikou získala španělskou korunu a její ohromné zdroje, mohl se císař Svaté říše římské pokusit o transformaci svých univerzálních nároků v politický systém. V první polovině šestnáctého století císař Karel V. natolik posílil císařskou autoritu, že vznikla možnost vytvoření středoevropského impéria, skládajícího se z území dnešního Německa, Rakouska, severní Itálie, České republiky, Slovenska, Maďarska, východní Francie, Belgie a Nizozemí. Toto seskupení bylo potenciálně tak dominantní, že mohlo zabránit vzniku evropského systému mocenské rovnováhy byť i jen v náznaku.

Právě v té chvíli oslabil papežství reformace. Překazila tak vidinu impéria, které by se stalo hegemonek Evropy. Silné papežství bylo trnem v oku císaře Svaté říše římské a jeho hrozivým soupeřem. Když je ale v šestnáctém století postihl úpadek, zasadilo to ideji impéria další ránu.

Císaři se rádi považovali – a chtěli tak být chápáni i jinými – za zástupce Boží. Avšak v šestnáctém století začal být císař v protestantských státech považován nikoli za zástupce Božího, nýbrž za vídeňského válečníka, který se spřáhl s dekadentním papežem. Reformace dala vzpurným knížatům novou volnost jednání, a to jak v oblasti náboženské, tak politické. Jejich odvrát od Říma znamenal odvrát od církevní univerzality. Jejich zápas s habsburským císařem ukázal, že knížata již nepovažují lenní podřízenost impériu za svoji náboženskou povinnost.

Koncepce jednoty se hroutila, a vznikající evropské státy potřebovaly nějaký princip, kterým by ospravedlnily svoje kacířství a podle něhož by regulovaly své vztahy. Našly jej v koncepcích *raison d'état* a mocenské rovnováhy, koncepcích, které na sobě vzájemně závisely. Podle *raison d'état* blaho státu ospravedlňovalo veškeré prostředky, jichž bylo užito v jeho prospěch. Národní zájem tak nahradil středověkou koncepci univerzální mravnosti. Nostalgie po univerzální monarchii se mohla utěšovat, že v systému mocenské rovnováhy každý stát – sledováním svých sobeckých zájmů – nějak přispěje k bezpečí a pokroku všech ostatních.

První a nejuplněnější formulace tohoto nového přístupu se zrodila ve Francii, která se také stala jedním z prvních evropských národních států. Francie byla zemí, která mohla oživením Svaté říše římské nejvíce ztratit, protože jí mohla být docela snadno – abychom užili moderní terminologie – „finlandizována“. Jak slábla církevní omezení, Francie začala využívat napjatých vztahů, které reformace vyvolala mezi jejími sousedy. Francouzští vladaři pochopili, že prohlubující se oslabení Svaté říše římské (a ještě více její rozpad) posílí bezpečnost Francie a že jí při troše štěstí umožní, aby podnikla expanzi na východ.

Hlavním vykonavatelem této francouzské politiky se stal člověk, od něhož bychom to neočekávali: církevní feudál Armand Jean du Plessis, kardinál Richelieu, první ministr Francie v letech 1624 až 1642. Když se papež Urban VIII. dověděl o kardinálově smrti, prý prohlásil: „Pokud existuje Bůh, kardinál de Richelieu se bude muset za mnohé zodpovídat. Pokud ne ... alespoň měl kardinál úspěšný život.“¹ Tento dvojsmyslný epitaf by bezpochyby udělal radost onomu velikému státníkovi, který dosáhl obrovských úspěchů tím, že nejen nebral ohled na základní články víry svého věku, nýbrž že je dokonce přesáhl.

Jen málo státníků mělo větší vliv na dějiny. Richelieu se stal otcem moderního systému států. Vyhlásil koncepci *raison d'état* a neúnavně ji ve

¹ Louis Auchincloss, *Richelieu*, Viking Press, New York 1972, s. 256.

prospěch své země uplatňoval. Pod jeho patronátem *raison d'état* vystřídal středověkou koncepci univerzálních mravních hodnot a stal se vůdčím principem francouzské politiky. Zpočátku se Richelieu snažil pouze zabránit habsburské nadvládě nad Evropou, ale nakonec po sobě zanechal odkaz, který po dvě století sváděl jeho následovníky k prosazení francouzského primátu v Evropě. Tyto ambice neuspěly, což vedlo ke vzniku mocenské rovnováhy, která se nejprve prosadila pouze fakticky a později jako systém uspořádání mezinárodních vztahů.

Richelieu se stal prvním ministrem v roce 1624, v době, kdy se habsburský císař Svaté říše římské Ferdinand II. snažil oživit katolickou univerzalitu, vyhladit protestantství a zřídit císařskou kontrolu nad knížaty střední Evropy. Jeho politika protireformace vedla k třicetileté válce, která vypukla ve střední Evropě v roce 1618 a která se stala jednou z nejbrutálnějších a nejničivějších válek v historii lidstva.

V roce 1618 bylo německy hovořící území střední Evropy, jehož většina patřila ke Svaté říši římské, rozdělena do dvou ozbrojených táborů – protestantského a katolického. V témže roce vypuklo v Praze povstání, které se stalo roznětkou k válce. Zanedlouho bylo do konfliktu vtaženo celé Německo. To postupně zcela vykrvácelo a jeho knížectví se stala snadnou kořistí cizích invazních armád. Záhy se střední Evropou probíjela švédská a dánská vojska a nakonec se do války zapojila i francouzská armáda. Když válka v roce 1648 skončila, střední Evropa byla zpustošena a Německo přišlo téměř o třetinu svého obyvatelstva. Ve výhni tohoto ničivého válečného konfliktu zavedl kardinál Richelieu do francouzské zahraniční politiky princip *raison d'état*, princip, který v následujícím století přijaly ostatní evropské státy.

Jakožto církevní hodnostář měl Richelieu uvítat Ferdinandovu snahu o obnovení katolické ortodoxie. Místo toho však kladl francouzský národní zájem výše než jakékoli náboženské cíle. Kardinálský klobouk mu nebránil považovat habsburský pokus o obnovení katolického náboženství za geopolitickou hrozbu bezpečnosti Francie. Nechápal habsburskou iniciativu jako náboženský čin, nýbrž jako rakouský politický manévr, jehož cílem bylo dosáhnout nadvlády nad střední Evropou, a tak z Francie učinit druhořadou mocnost.

Richelieuovy obavy nebyly bezdůvodné. Pohled na mapu Evropy ukazuje, že Francie byla na všech stranách obklopena habsburským územím: na jihu Španělskem, na jihovýchodě severoitalskými městskými státy, kterým většinou dominovalo Španělsko, na východě Franche-Comté (dnes oblast mezi Lyonem a Savojskem) a na severu španělským Nizozemím. Těch pár hraničních úseků, které nekontrolovali španělští Habsbur-

kové, podléhalo jejich rakouské větvi. Vévodství lotrinské bylo lénem rakouského císaře Svaté říše římské, stejně jako strategicky důležité oblasti podél Rýna (dnešní Alsasko). Kdyby se pod vládu Habsburků dostalo i severní Německo, Francie by byla ve vztahu ke Svaté říši římské nebezpečně oslabena.

Richelieu jen málo utěšovalo vědomí, že stejně jako Francie jsou i Španělsko a Rakousko katolické státy. Naopak, vítězství protireformace bylo přesně tím, čemu byl Richelieu odhodlán zabránit. Sledoval to, čemu bychom dnes říkali zájem národní bezpečnosti a co bylo tehdy označeno – poprvé – jako *raison d'état*. Byl ochoten postavit se na stejnou stranu jako protestantská knížata a využít schizmatu v obecné církvi.

Kdyby habsburští císaři hráli podle stejných pravidel, kdyby porozuměli vznikajícímu světu *raison d'état*, pochopili by, jak snadno mohou dosáhnout toho, čeho se Richelieu obával nejvíce – výsadního postavení Rakouska, které by Svatou říši římskou učinilo dominantní mocností kontinentu. Po staletí však nepřátelé Habsburků těžili z tuhosti dynastie neochotné přizpůsobovat se taktickým nezbytnostem či pochopit budoucí trendy. Habsburští vladaři byli zásadoví. Nikdy neslevili ze svých zásad – pokud nebyli poraženi. Na začátku své politické odyseje tedy byli proti bezohledným kardinálovým machinacím zcela bezbranní.

Je téměř jisté, že císař Ferdinand II., Richelieuův protějšek, nikdy o *raison d'état* ani neslyšel. A i kdyby, jistě by tuto myšlenku odmítl jako rouhačství, neboť sám svoje světské poslání spatřoval v provádění vůle Boží, a ve svém titulu svatého římského císaře vždy zdůrazňoval slovo „svatý“. Nikdy by byl nepřipustil, že Božích cílů lze dosáhnout jinými než mravnými prostředky. Na rozdíl od kardinála, který něco takového považoval za samozřejmost, by Ferdinanda nikdy ani nenapadlo uzavírat smlouvy s protestantskými Švédy či mohamedánskými Turky. Císařův postoj shrnul Ferdinandův poradce jezuita Lamormaini:

Ve své moudrosti od počátku odsuzoval falešnou a zkaženou politiku, která je dnes tak rozšířena. Měl za to, že není možné jednat s těmi, kdo takovouto politiku sledují, protože praktikují faleš a zneužívají Boha i náboženství. Bylo by velkou pošetilostí, kdyby se někdo pokoušel posílit království, které je darem samého Boha, pomocí prostředků, které Bůh nenávidí.²

² V Otto Frass (ed.), *Quellenbuch zur österreichische Geschichte*, sv. II, Birken Verlag, Vídeň 1959, s. 100.

Vladař hlásící se k takovýmto absolutním hodnotám nemohl své vyjednávací postavení potřísnit kompromisem, natož manipulací. V roce 1596, kdy byl ještě následníkem trůnu, prohlásil Ferdinand: „Raději bych zemřel, než abych ve věcech církve ustoupil sektářům.“³ Nepochybně žil ve shodě se svými slovy, avšak ke škodě svého impéria. Protože mu záleželo méně na blahu impéria než na poslušnosti vůli Boží, považoval za svoji povinnost rozdrtit protestantství, přestože určité *modus vivendi* s ním by nepochybně bylo v jeho nejlepším zájmu. Moderním jazykem vyjádřeno, Ferdinand byl fanatic. Císařovo přesvědčení vyjádřil jeden z císařových poradců Caspar Scioppius: „Běda císaři, který nebere ohled na hlas Boží, který jej zapřísahá, aby zabíjel kacíře. Neměl bys vést válku za sebe, nýbrž za Boha“ (*Bellum non tuum, sed Dei esse statuas*).⁴ Podle Ferdinanda stát existoval proto, aby sloužil církvi, nikoli naopak: „Ve státních záležitostech, které jsou tak důležité pro naše svaté vyznání, vždy nemůžeme brát v úvahu lidské uvažování. Musíme spíše doufat ... v Boha ... a důvěřovat pouze Jemu.“⁵

Richelieu považoval Ferdinandovu víru za strategickou hrozbu. I když jako soukromá osoba byl věřící, chápal své ministerské povinnosti čistě světsky. Spása snad byla jeho osobním cílem, ale jako státník ji považoval za irelevantní. „Člověk je nesmrtelný a později bude spasen,“ prohlásil kdysi, „avšak stát není nesmrtelný. Buď bude spasen nyní, nebo nebude spasen nikdy.“⁶ Jinými slovy, státy nikdy nezískávají vliv konáním toho, co je správné. Úspěchu dosáhnou pouze tehdy, budou-li mít sílu vykonat to, co je nezbytné.

Richelieu by si byl nikdy nedovolil promeškat takovou příležitost, jaká se v roce 1629, jedenáctém roce války, naskytla Ferdinandovi. Protestantská knížata byla ochotna přijmout politickou nadvládu Habsburků, kdyby jim bylo dovoleno vyznávat svou víru, a podržet si tak katolická území, kterých se za reformace zmocnila. Avšak Ferdinand nebyl ochoten podřídit své náboženské poslání politickým potřebám. Odmítl nabídku, která se mohla stát obrovským triumfem a zárukou jeho impéria. Rozhodnut vykořenit protestantské kacířství, vydal restituční edikt, který požadoval, aby protestantští panovníci vrátili veškerá území, která od roku 1555 odebrali katolické církvi. Byl to triumf horlivosti nad účelností, klasický při-

pad situace, kdy je víra silnější než sobecký politický zájem. Edikt zaručoval, že se bude bojovat až do konce.

Po takovémto daru z nebes byl Richelieu odhodlán prodlužovat válku až do doby, kdy střední Evropa zcela vykrvácí. Odložil náboženské skrupule i ve vnitřní politice. V tzv. ediktu milosti v roce 1629 zaručil francouzským protestantům svobodu vyznání, právě onu svobodu, kterou císař upíral německým knížatům i za cenu války. Když takto uchránil svoji zemi před vnitropolitickými otřesy, zmítajícími střední Evropou, začal Richelieu využívat Ferdinandovo náboženské nadšení ve prospěch francouzských národních cílů.

Neschopnost habsburského císaře pochopit zájmy svého impéria – vlastně jeho odmítnutí uznat platnost jakékoli takové koncepce – nabídlo prvnímu ministrovi Francie příležitost podporovat a subvencovat německá protestantská knížata proti císaři Svaté říše římské. Stěží bychom očekávali, že se francouzský prelát a jeho katolický francouzský král Ludvík XIII. ujmou úlohy obránce svobod protestantských knížat proti centralizačním cílům císaře. Skutečnost, že kardinál ve válce proti císaři Svaté říše římské podporoval švédského protestantského krále Gustava Adolfa, měla revoluční důsledky, které byly stejně hluboké jako otřesy vyvolané Francouzskou revolucí o sto padesát let později.

Ve věku, jemuž stále dominovaly náboženské vášně a ideologický fanatismus, se uvážlivá zahraniční politika osvobozená od mravních imperativů vyjímalala jako zasněžené Alpy uprostřed pouště. Richelieu chtěl skoncovat s tím, co považoval za obklíčení Francie, chtěl vyčerpat Habsburky a zabránit vzniku velmoci na francouzských hranicích – zvláště na německých. Jeho jediným kritériem při vytváření aliancí bylo, zda slouží francouzským zájmům. Tak postupoval nejprve v jednání s protestantskými státy, a později dokonce i s mohamedánskou osmanskou říší. Aby vyčerpal válčící strany a prodloužil válku, subvencoval Richelieu nepřátele svých nepřátel, uplácel, podněcoval povstání a využíval mimořádně široké škály dynastických a právních argumentů. Dařilo se mu to tak úspěšně, že válka, která začala v roce 1618, se protáhla na několik desetiletí. Nakonec pro ni dějiny nenašly vhodnější název než ten, který byl založen na její délce – třicetiletá válka.

Zatímco bylo Německo pustošeno, stála Francie stranou až do roku 1635, kdy se opět vynořila možnost, že naprosté vyčerpání povede k ukončení bojů a kdy byl nablízku kompromisní mír. Richelieu však neměl žádný zájem na kompromisu, dokud se francouzský král nestane stejně mocným, nebo pokud možno silnějším, než habsburský císař. Při sledování tohoto cíle přesvědčil Richelieu v sedmnáctém roce války svého

³ Tamtéž.

⁴ Tamtéž.

⁵ Tamtéž.

⁶ Joseph Strayer, Hans Gatzke, and E. Harris Harbison, *The Mainstream of Civilization Since 1500*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1971, s. 420.

vladaře o nutnosti vstoupit do konfliktu na straně protestantských knížat – s odůvodněním, že se tím nabízí příležitost využít rostoucí moci Francie:

Je znamením Vaší výjimečné rozvážnosti, že jste se po celých deset let pomocí sil Vašich spojenců bránil silám, které se stavějí proti Vašemu státu. Místo abyste držel v ruce meč, měl jste ji v kapse. Avšak účast na otevřeném válčení v době, kdy Vaši spojenci bez Vás již nemohou existovat, je znamením odvahy a velké moudrosti, moudrosti, která ukazuje, že při obhospodařování míru pro Vaše království jste jednal jako ti, kdož nejen s velkou péčí umějí nahromadit peníze, ale také vědí, jak je vynaložit...⁷

Úspěch politiky *raison d'état* závisí především na schopnosti odhadnout mocenské vztahy. Univerzální hodnoty jsou definovány tím, jak je pocítujeme. Není třeba je znovu a znovu interpretovat; dostali bychom se tím do rozporu s jejich univerzalitou. Avšak stanovení mezi moci si vyžaduje směr zkušenosti a porozumění a rovněž stálé přizpůsobování situaci. Teoreticky samozřejmě platí, že rovnováhu moci je možné snadno vykalkulovat, v praxi se však ukázalo, jak mimořádně obtížné je tuto rovnováhu prakticky vytvořit. Ještě obtížnější je nalézt harmonii mezi vlastními kalkulacemi a kalkulacemi jiných států, což je jedním z předpokladů fungování mocenské rovnováhy. Konsensus o povaze rovnováhy obvykle vzniká v periodických konfliktech.

Richelieu nepochyboval o své schopnosti tento problém zvládnout. Byl přesvědčen, že vztah prostředků a cílů je možné vypočítat s téměř matematickou přesností. „Logika vyžaduje,“ napsal ve své *Politické závěti*, „aby věc, která má být podpořena, a síla, která ji má podpořit, si byly geometricky úměrné.“⁸ Osud z něj učinil kardinála, ale svými názory patřil do intelektuální společnosti racionalistů, jako byli Descartes či Spinoza, kteří měli za to, že lidskou činnost lze vědecky zmapovat. Richelieuovi se nabídla příležitost transformovat mezinárodní řád tak, aby jeho vlast dosáhla obrovského prospěchu. Dokázal přesně odhadnout své možnosti a také hluboce pochopit své cíle. Ani on, ani jeho myšlenky by však neuspěli, kdyby byl nedokázal přizpůsobit svoji taktiku své strategii.

Richelieuova převratná a chladnokrevná doktrína musela narazit na odpor. Později zcela převládla, avšak zpočátku hluboce urážela univerzalistickou tradici založenou na primátu mravního zákona. Jedna z nejvý-

mluvnějších kritik pochází z pera proslulého učence Jansena, který zaútočil na mravně nezakotvenou politiku:

Což oni věří, že světský, zmaru podléhající stát by měl znamenat více než náboženství a církve? ... Že by neměl nejkřesťanštější ze všech králů věřit, že ve vedení a správě jeho říše není nic, co by jej zavazovalo k rozšiřování a ochraně říše Ježíše Krista, jeho Pána? ... Odvážil by se Bohu říci: nechť přijdou vniveč tvá sláva, moc a náboženství, které učí lidi Tě obdivovat, jen když bude můj stát chráněn a zbaven ohrožení?⁹

Přesně to samozřejmě říkal Richelieu svým současníkům, a pokud víme i svému Bohu. O významu jeho revoluční myšlenky svědčí i skutečnost, že to, co jeho kritikové považovali za *reductio ad absurdum* (argument tak nemorální a nebezpečný, že se vyvrací sám), bylo velmi přesným souhrnem Richelieuova myšlení. Jako králův první ministr podřídil svému principu *raison d'état* náboženství i mravnost.

Aby ukázali, jak si osvojili cynické metody samotného mistra, obrátili Richelieuovi obhájci argumenty jeho kritiků proti nim samým. Tvrdili, že politika národního sobectví představuje nejvyšší mravní zákon. Etický princip porušili Richelieuovi kritikové, nikoli on.

Úkol formálně vyvrátit kritiky přicházející na Richelieuovu adresu připadl Danielu de Priezakovi, učenci blízkému králově vládě. Priezac – téměř nepochybně s Richelieuovým požehnáním – napadl klasicky machiavelistickým způsobem premisu, že se Richelieu dopustil smrtelného hříchu tím, že sledoval politiku, která zdánlivě podporovala šíření kacířství. Tvrdil, že ohrožena není duše kardinálova, nýbrž jeho kritiků. Protože je Francie nejčistší a nejoddanější z evropských katolických mocností, Richelieu službou zájmům Francie posloužil také zájmům katolického náboženství.

Priezac nevysvětlil, jak došel k závěru, že je Francie nadána tak jedinečným náboženským posláním. Z jeho premisy však vyplývalo, že posílení francouzského státu je v zájmu blaha katolické církve, a že je proto Richelieuova politika vysoce mravná. Habsburské obklíčení vskutku představovalo takovou hrozbu pro bezpečnost Francie, že muselo být prolomeno. Tato situace ospravedlňovala jakékoli metody, kterými francouzský král usiloval o dosažení tohoto nejvyššího mravního cíle.

⁷ Citováno v: Carl J. Burckhardt, *Richelieu and His Age*, přel. Bernard Hoy, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1970, sv. III, „Power Politics and the Cardinal's Death“, s. 61.

⁸ *Tamtéž*, s. 122.

⁹ Jansenius, *Marc Gallicus*, v: William F. Church, *Richelieu and Reason of State*, Princeton University Press, Princeton, (N.J.) 1972, s. 388.

Usiluje o mír válečnými prostředky, a pokud se při válčení dostane do rozporu se svými tužbami, není to ze zlé vůle, nýbrž z nutnosti, jejíž zákony jsou krajně přísné a jejíž příkazy jsou stejně kruté... Válka je spravedlivá, jen pokud je spravedlivý úmysl, který jí působí... Proto je vůle a nikoli prostředky základním prvkem, o němž je nutno uvažovat... Kdo chce zabít viníka, prolíje někdy nezaviněně krev nevinných.¹⁰

Méně ohleduplně řečeno to znamená, že cíl světí prostředky.

Další Richelieuův kritik Mathieu de Morgues obvinil kardinála, že manipuluje náboženstvím, „stejně jako to váš učitel Machiavelli ukázal na příkladu starých Římanů; přizpůsobujete si je ... vysvětlujete je a aplikujete je tak, jak se to hodí vašim plánům.“¹¹

De Morguesova kritika byla stejně výmluvná, avšak stejně neúčinná jako Jansenova. Richelieu byl vskutku manipulátorem, jakého kritikové popisovali, a využíval náboženství přesně tak, jak byl obviňován. Nepochybně by býval odpověděl, že pouze analyzoval svět, jaký je, do značné míry stejně jako Machiavelli. Podobně jako Machiavelli mohl dát přednost světu jemnějšího mravního citění. Byl však přesvědčen, že dějiny budou posuzovat jeho státnické umění podle toho, jak dokázal využít podmínky a faktory, s nimiž mu bylo dáno pracovat. Budeme-li státníky hodnotit podle toho, zda dosáhli cílů, které si stanovili, Richelieu vskutku zůstane v paměti jako jedna z klíčových postav moderních dějin. Zanechal totiž po sobě svět, který se radikálně lišil od toho, do něhož přišel, a zahájil politiku, kterou pak Francie sledovala po příští tři století.

Francie tak dokázala značně zvětšit své území a stát se dominantní evropskou mocností. Ve století po roce 1648, kdy byla třicetiletá válka ukončena uzavřením míru vestfálského, stala se doktrína *raison d'état* postupně vůdčím principem evropské diplomacie. Ani respekt, který státníci pozdějších století chovali k Richelieuovi, ani zapomnění, které se stalo osudem jeho protivníka Ferdinanda II., by kardinála nijak nepřekvapily. Byl zcela bez iluzí. Neměl iluze ani o sobě. „Ve státních záležitostech,“ napsal Richelieu ve své *Politické závěti*, „je často v právu ten, kdo má moc, zatímco ten, kdo je slabý, se může v očích většiny světa jen stěží ubránit špatné pověsti.“ V pozdějších stoletích se proti této zásadě jen zřídka objevily námitky.¹²

Richelieuův vliv na dějiny střední Evropy byl opakem úspěchů, které získal pro Francii. Obával se sjednocené střední Evropy a zabránil jejímu vzniku. Je velmi pravděpodobné, že na dvě století zabránil sjednocení Německa. Na počáteční fázi třicetileté války můžeme pohlížet jako na habsburský pokus stát se sjednotitelem Německa, stejně jako se národním státem stala Anglie za vlády normanské dynastie a o několik století později Francie za Kapetovců. Richelieu překazil plány Habsburků. Svatá říše římská byla rozdělena mezi více než tři sta panovníků, přičemž každý z nich mohl vést nezávislou zahraniční politiku. Německo se nestalo národním státem. Vyčerpávalo se v malicherných dynastických sporech a obrátilo se do sebe. V důsledku toho si nevytvořilo národní politickou kulturu a ustrnulo v provincialismu, z něhož se vymanilo až koncem devatenáctého století, kdy je sjednotil Bismarck. Stalo se bojištěm většiny evropských válek, z nichž mnohé zahájila Francie, a zmeškalo první vlnu vytváření evropských kolonií v zámoří. Když se konečně sjednotilo, mělo tak málo zkušeností s definováním svého národního zájmu, že způsobilo mnohé z nejhorších tragédií dvacátého století.

Bohové často trestají člověka tím, že až příliš splní všechna jeho přání. Kardinálova úvaha, že úspěch protireformace zredukuje Francii na pouhý přívěsek stále centralizovanější Svaté říše římské, byla téměř jistě správná, zvláště předpokládáme-li, jako nepochybně Richelieu, že nadešel věk národních států. Avšak zatímco Nemesí wilsonovského idealismu je propast mezi jeho prohlášeními a realitou, Nemesí *raison d'état* – pokud není v rukou mistra, a pravděpodobně i tehdy – je příliš široký záběr.

Richelieuova koncepce *raison d'état* totiž neměla zabudované žádné meze. Jak daleko se můžeme pustit, než dojdeme k názoru, že zájmy státu jsou uspokojeny? Kolika válek je zapotřebí k dosažení bezpečnosti? Wilsonovskému idealismu vyhlášujícím nesobeckou politiku hrozí stále nebezpečí, že bude zanedbávat zájmy státu; Richelieuovu *raison d'état* hrozí, že by se mohl stát řemeslem destrukce. Právě to se stalo Francii po nástupu Ludvíka XIV. na trůn. Richelieu odkázal francouzským králům silný stát, který získal převahu, avšak na jeho hranicích bylo slabé a rozdělené Německo a upadající Španělsko. Ludvík XIV. však v bezpečnosti našel klid duše; považoval ji za příležitost k dobývání. Ve svém příliš dychtivém sledování *raison d'état* Ludvík XIV. vystrašil zbytek Evropy. Jeho zásluhou vznikla protifrancouzská koalice, která nakonec jeho úmysly překazila.

Po dvě století po Richelieuovi však Francie zůstávala nejvlivnější evropskou zemí. Významným faktorem mezinárodní politiky je až dodnes. Jen málo státníků kterékoli země dosáhlo něčeho srovnatelného. Richelieu

¹⁰ Daniel de Priezac, *Défence des Droits et Prerogatives des Roys de France*, tamtéž, s. 398.

¹¹ Mathieu de Morgues, *Catholicon françois*, pojednání z r. 1636, tamtéž, s. 376.

¹² Albert Sorel, *Europe Under the Old Regime*, přel. Francis H. Herrick, Ward Ritchie Press, Los Angeles 1947, s. 10.

slavil největší úspěchy v době, kdy jako první státník odhodil mravní a náboženská omezení středověku. Richelieuovi následovníci nutně zdělili systém, v němž většina států operovala na základě jeho premis. Francie tak ztratila výhodu vyplývající ze skutečnosti, že její protivníky omezovaly mravní ohledy, jako tomu bylo v případě Ferdinanda v době Richelieuově. Jakmile se všechny státy rozhodnou hrát podle týchž pravidel, stává se dosažení zisků daleko obtížnějším. Raison d'état přinesl Francii slávu, ale zároveň ji zapřáhl do nekonečných snah o rozšíření francouzského území, o získání role arbitra konfliktů mezi německými státy a tím o ovládnutí střední Evropy. Nakonec Francie ztratila zájem a postupně i schopnost utvářet Evropu podle svých plánů.

Raison d'état vysvětlil chování jednotlivých států, ale nedal odpověď na otázku světového pořádku. Raison d'état může vést ke snaze o primát či o dosažení rovnováhy. Obvykle je rovnováha výsledkem procesu, v němž je zabráněno pokusu určité země o dosažení nadvlády. Například evropská mocenská rovnováha vznikla ze snahy zadržet francouzskou expanzi.

Ve světě, který se zrodil zásluhou Richelieua, již státy neomezovalo zdání mravního kodexu. Nejvyšší hodnotou se stalo dobro státu, a vladař byl povinen zvětšovat a podporovat svoji slávu. Ti silnější se pokoušeli získat nadvládu, ti slabší se bránili vytvářením koalicí, které by jim daly větší sílu. Byla-li koalice natolik silná, aby zadržela agresora, vznikla mocenská rovnováha. Jestliže ne, dosáhla jedna ze zemí hegemonie. Výsledek, který nebyl předem dán, byl proto vystavován častým zkouškám v podobě válek. Na začátku mohlo jako rovnovážný faktor docela dobře vzniknout francouzské nebo německé impérium. Proto trvalo více než sto let, než vznikl evropský pořádek výslovně založený na mocenské rovnováze. Zpočátku byla mocenská rovnováha téměř náhodnou daností, nikoli cílem mezinárodní politiky.

Je podivuhodné, že doboví osvícenští filozofové ji takto nechápali. Od rážela se v nich víra osmnáctého století, že ze střetávání soupeřících zájmů vznikne harmonie a spravedlnost. Koncepce mocenské rovnováhy vznikla prostě rozšířením konvenčního uvažování. Jejím primárním cílem bylo zabránit nadvládě jednoho státu a zachovat mezinárodní pořádek. Nechtěla konfliktům zabraňovat, nýbrž je omezit. Nesentimentální politikové osmnáctého století považovali odstranění konfliktů (nebo ctižádosti či hrabivosti) za utopický cíl. Řešení spočívalo ve spoutání či protiváze vrozených vad lidské povahy tak, aby bylo dosaženo nejlepšího možného dlouhodobého výsledku.

Osvícenští filozofové považovali mezinárodní systém za součást univerza fungujícího jako velký mechanismus, který se nikdy nezastavuje a ne-

zadržetelně směřuje k lepšímu světu. V roce 1751 Voltaire označil „křesťanskou Evropu“ za „jakousi velkou republiku rozdělenou do několika států. Některé z nich budou monarchiemi, jiné smíšené ... avšak všechny budou žít ve vzájemné harmonii ... všechny budou mít stejné principy veřejného a politického práva, které jiné části světa neznají.“ Tyto státy byly „především ... jednotné v moudré politice udržování co možná nejvyrovnanější vzájemné mocenské rovnováhy“.¹³

O tomto tématu psal i Montesquieu. Mocenská rovnováha podle něj připravuje jednotu z roznosti:

Věci se v Evropě mají tak, že všechny státy navzájem závisejí... Evropa je jediným státem, který se skládá z několika provincií.¹⁴

Když psal Montesquieu tyto řádky, osmnácté století již mělo za sebou dvě války o španělské dědictví, válku o dědictví polské a řadu válek o dědictví rakouské.

V témže duchu mohl napsat filozof dějin Emmerich de Vattel v roce 1758, ve druhém roce sedmileté války:

Současná nepřetržitá jednání vytvářejí z moderní Evropy jakousi republiku, jejíž členové – každý z nich je nezávislý, avšak všechny spojuje společný zájem – se spojují k udržení pořádku a zachování svobody. Z toho vznikl známý princip mocenské rovnováhy, kterým je míněno takové uspořádání věcí, v němž se žádný stát nemůže zmocnit absolutního panství a nadvlády nad ostatními.¹⁵

Tito filozofové zaměřovali výsledek s úmyslem. Po celé osmnácté století evropská knížata sváděla nesčetné války, aniž by cokoli naznačovalo, že jim jde o zavedení nějakého obecného mezinárodního řádu. Přesně ve chvíli, kdy se mezinárodní vztahy začaly opírat o moc, objevilo se tolik nových faktorů, že bylo stále nemožnější je vykalkulovat.

Napříště se různé dynastie soustřeďovaly na posilování své bezpečnosti územními zisky. Přitom se drasticky změnilo relativní mocenské postavení několika z nich. Španělsko a Švédsko upadaly do druhořadého postavení, Polsko se začalo vytrácet z mapy Evropy. Rusko (které se vůbec neúčastnilo vestfálského míru) a Prusko (které v něm hrálo bezvýznamnou úlohu) se stávaly velmocemi. Mocenskou rovnováhu není snadné

¹³ V: F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace*, Cambridge University Press, Cambridge 1963, s. 162–163.

¹⁴ *Tamtéž*, s. 162.

¹⁵ *Tamtéž*, s. 166.

analyzovat ani v případě, kdy jsou všechny její komponenty relativně neměnné. Jestliže se však relativní postavení různých mocností neustále mění, stává se odhad rovnováhy a sladění odhadů různých mocností nekonečně složitým úkolem.

Vakuum, které po sobě ve střední Evropě zanechala třicetiletá válka, lákalo okolní země. Francie se i nadále tlačila od západu, zatímco Rusko se dalo na pochod od východu. Ve středu kontinentu expandovalo Prusko. Žádná z hlavních kontinentálních zemí nepociťovala nějaký zvláštní závazek udržovat filozofy tolik vychvalovanou mocenskou rovnováhu. Rusko považovalo sebe sama za příliš vzdálené. Prusko, nejmenší z velmocí, bylo dosud příliš slabé, než aby mohlo obecnou rovnováhu ovlivnit. Každý král se utěšoval myšlenkou, že posílení jeho vlády je největším možným příspěvkem k obecnému míru, a ponechal na vsudypřítomné neviditelné ruce, aby jeho snahy ospravedlnila a přitom aby neomezovala jeho ambice.

Podstatu *raison d'état* jako kalkulace hodnotící rizika a možné zisky ukázala argumentace, jíž Bedřich II. zdůvodňoval, proč odebral Slezsko Rakousku i přesto, že s ním měl do té doby přátelské vztahy a že byl smluvně zavázán respektovat jeho územní nedotknutelnost:

Převaha našich vojáků, rychlost, s níž jsme je uvedli do pohybu, jedním slovem zřejmá výhoda, kterou máme před svými sousedy, nám v této neočekávané situaci dává nekonečnou převahu nad všemi ostatními evropskými mocnostmi... Anglie a Francie jsou znepřátelené. Kdyby se Francie vměšovala do záležitostí impéria, Anglie by to nemohla připustit, a proto mohu s ní nebo s Francií vždy uzavřít dobrou spojeneckou smlouvu. Anglie nemůže nepřejícně pohlížet na mé zabránění Slezska, neboť jí to nijak neuškodí, a navíc potřebuje spojení. Ani Holandsku na tom nezáleží, tím spíše, že půjčky poskytnuté amsterodamskými obchodníky a jištěné Slezskem budou zaručeny. Nedohodneme-li se s Anglií a Holandskem, můžeme se zajisté domluvit s Francií, která nemůže naše úmysly překazit a která uvitá ponížení císařského domu. Jedině Rusko by nám mohlo způsobit potíže. Dokud bude císařovna žít ... můžeme podplatit její nejvyšší rádce. Až zemře, Rusové budou mít tolik starostí, že nebudou mít na zahraniční události čas...¹⁶

Bedřich Veliký pohlížel na mezinárodní záležitosti jako na šachovou partii. Chtěl se Slezska zmocnit proto, aby rozšířil moc Pruska. Jedinou překážkou, kterou byl ochoten uznat, nebyly mravní zábrany, nýbrž odpor silnějších mocností. Jeho uvažování bylo kalkulací rizik a zisků: jestliže dobude Slezska, pokusí se jiné státy o odvetu, budou usilovat o kompenzaci?

Bedřich ve svých kalkulacích dospěl k názoru, že se mu dobytí Slezska vyplatí. Prusko se stalo opravdovou velmocí, avšak vyvolalo tím řadu válek, neboť ostatní státy se snažily přizpůsobit se existenci tohoto nového hráče. První z nich se stala válka o rakouské dědictví v letech 1740 až 1748. Po boku Pruska se jí účastnila Francie, Španělsko, Bavorsko a Sasko (které v roce 1743 přešlo na stranu protivníka), zatímco Velká Británie podpořila Rakousko. Ve druhé, takzvané sedmileté válce v letech 1756 až 1763 se úlohy obrátily. K Rakousku se nyní přidalo Rusko, Francie, Sasko a Švédsko, zatímco Velká Británie a Hannoverko podpořily Prusko. Přestup do protivníkovy tábora byl čistě důsledkem kalkulací založených na bezprostředním prospěchu a konkrétní kompenzaci, nikoli na nějakém vyšším principu mezinárodního pořádku.

Z této zdánlivé anarchie a plenění, kdy každému státu šlo jediné o posílení vlastní moci, však přesto postupně vznikla rovnováha, a to nikoli v důsledku nějaké umírněnosti, nýbrž protože žádný stát, dokonce ani Francie, nebyl natolik silný, aby mohl vnutit svoji vůli všem ostatním a tím vytvořit impérium. Objevila-li se hrozba, že se nějaký stát stane dominantním, jeho sousedé vytvořili koalici. Neřídili se v tom nějakou teorií mezinárodních vztahů, nýbrž čistě vlastními zájmy, které jim velely postavit se do cesty ambicím těch nejmocnějších.

Tyto stálé války nevedly k takovému ničení jako války náboženské, a to ze dvou důvodů. Je to paradoxní, ale absolutní vládci osmnáctého století mohli mobilizovat zdroje pro válku obtížněji než náboženství, ideologie či lidové vlády, kterým se podařilo rozbouřit emoce. Absolutní vládce krotily tradice a možná i obavy, které měli z uvalování daní z příjmu a mnoha dalších moderních poplatků. To omezovalo podíl národního bohatství, který bylo možno věnovat na válku. Navíc byla technická úroveň zbraní stále primitivní.

Především však rovnováhu na evropském kontinentu posílila skutečnost, že se objevil stát, jehož zahraniční politika byla výslovně zaměřena na udržení míru. Anglická politika stavěla na příležitostné podpoře slabší a ohroženější strany. Jejím cílem bylo obnovení rovnováhy. Původním tvůrcem této politiky se stal strohý a světa znalý anglický král Vilém III., původem Holanďan. V rodném Holandsku trpěl ambicemi francouzské-

¹⁶ Citováno v: Gordon A. Craig and Alexander L. George, *Force and Statecraft*, Oxford University Press, New York/Oxford 1983, s. 20.

ho Krále slunce, a když nastoupil na anglický trůn, začal dávat dohromady koalice, jejichž cílem bylo překazit vše, co Ludvík XIV. podnikal. Anglie byla jedinou evropskou zemí, jejíž *raison d'état* nevyžadoval, aby expandovala do Evropy. Za svůj národní zájem považovala zachování evropské rovnováhy. Byla jedinou zemí, která pro sebe na kontinentě nežádala více než to, aby žádná země neovládla Evropu. V usilování o tento cíl byla k dispozici jakékoli kombinaci zemí, které se proti takovému podniku postavily.

Z různých Brity vedených koalicí proti francouzským pokusům o nadvládu v Evropě se postupně vytvořila mocenská rovnováha. Tato dynamika byla jádrem téměř všech válek osmnáctého století a téměř všech koalicí, které Britové proti francouzské hegemonii vytvořili. Tyto války byly vedeny ve jménu týchž evropských svobod, na něž se předtím odvolával Richelieu v boji proti postavení Habsburků v Německu. Mocenská rovnováha se udržela, protože země, které kladly odpor francouzské snaze o nadvládu, byly příliš silné, než aby je bylo možné porazit, a protože sto padesát let expanzionismu stále více odčerpávalo francouzské bohatství.

Role Velké Británie jako vyrovnávacího faktoru odrážela geopolitickou realitu. Přežití poměrně malého ostrova u pobřeží Evropy by bylo ohroženo, kdyby byl veškeré zdroje kontinentu zmobilizoval jediný panovník. V takovém případě by totiž Anglie (neboť to bylo ještě před sjednocením se Skotskem v roce 1707) byla měla daleko menší zdroje a počet obyvatel a dříve či později by byla vydána na milost a nemilost kontinentálnímu impériu.

Slavná revoluce v roce 1688, která svrhla katolického krále Jakuba II., uvrhla Anglii do přímé konfrontace s francouzským králem Ludvíkem XIV. Anglie hledala protestantskou náhradu za Jakuba na kontinentě. Zvolila si Viléma Oranžského, vládce (místodržícího) Nizozemí, který měl nepřilíh oprávněný nárok na britský trůn díky svému sňatku se sestrou svrženého krále Marií. Spolu s Vilémem si Anglie dovezla probíhající válku s Ludvíkem XIV. o území, na němž později vznikla Belgie, země plná důležitých pevností a přístavů, které byly nebezpečně blízko britského pobřeží (i když se tento problém vynořil teprve později). Vilém věděl, že jestliže se Ludvíkovi XIV. podaří tyto pevnosti obsadit, Nizozemí ztratí svoji nezávislost, vyhlídka na francouzskou nadvládu v Evropě se znásobí a tím bude přímo ohrožena Anglie. Vilémovo odhodlání vyslat britské jednotky k boji za dnešní Belgie proti Francii se stalo předzvěstí britského rozhodnutí bojovat za Belgie v roce 1914 poté, co do ní vpadli Němci.

Od té chvíle se stal Vilém vůdčí postavou boje proti Ludvíkovi XIV. Zpočátku se nezdálo, že by nevysoký, hrbatý a astmatický Vilém mohl ponížít

Krále slunce. Avšak princ Oranžský měl železnou vůli spojenou s mimořádnou bystrostí. Přesvědčil sebe sama – a téměř jistě se v tom nemýlil –, že kdyby bylo Ludvíkovi XIV., již tehdy nejmocnějšímu evropskému monarchovi, dovoleno dobýt španělské Nizozemí (dnešní Belgie), znamenalo by to hrozbu pro Anglii. Bylo nutno vytvořit koalici, která by francouzského krále dokázala zadržet, nikoli podle nějaké abstraktní teorie mocenské rovnováhy, nýbrž na ochranu nezávislosti jak Nizozemí, tak Anglie. Vilém rozpoznal, že plány Ludvíka XIV. na podrobení Španělska a jeho držav – pokud by se uskutečnily – by učinily z Francie supervelmoc, které by se nemohla postavit žádná aliance států. Aby tomuto nebezpečí předešel, začal hledat partnery, a zanedlouho je našel. Švédsko, Španělsko, Savojsko, rakouský císař, Sasko, Holandská republika a Anglie vytvořily Velkou alianci – největší koalici sil, jaká se do té doby v moderní Evropě vytvořila proti jedné mocnosti. Proti této koalici vedl Ludvík po čtvrt století (1688–1713) téměř nepřetržitě války. Nakonec však byl francouzský *raison d'état* zkrocen vlastními zájmy jiných států. Francie sice zůstala nejsilnějším evropským státem, avšak nadvládu nezískala. Byl to učebnicový příklad fungování mocenské rovnováhy.

Vilémovo nepřátelství k Ludvíkovi XIV. nebylo ani osobní, ani nebylo založeno na nějakém protifrancouzském citění. Odráželo jeho chladnokrevný odhad moci Krále slunce a jeho neomezené ctižádosti. Vilém se jednou svěřil svému pobočníkovi, že kdyby žil v padesátých letech šestnáctého století, kdy hrozilo, že nadvládu získají Habsburkové, byl by „ve stejné míře Francouzem, jako je nyní Španělem“¹⁷ – čímž předešel odpověď Winstona Churchilla na výtku vznesenou ve třicátých letech našeho století, že je protiněmecký: „Za opačných okolností bychom mohli být proněmečtí a protifrancouzští.“¹⁸

Vilém neměl nic proti vyjednávání s Ludvíkem XIV., pokud měl pocit, že by tím posloužil mocenské rovnováze. Řídil se jednoduchou kalkulací: Anglie se bude snažit udržet přibližnou rovnováhu mezi Habsburky a Bourbony; s britskou pomocí slabšímu z nich bude možno udržet i celoevropskou rovnováhu. Od dob Richelieuových bylo slabší Rakousko, a proto se Velká Británie spojila proti francouzskému expanzionismu s Habsburky.

¹⁷ G. C. Gibbs, „The Revolution in Foreign Policy“, v: Geoffrey Holmes (ed.), *Britain After the Glorious Revolution, 1689–1714*, Macmillan, Londýn 1969, s. 61.

¹⁸ Winston S. Churchill, *The Gathering Storm, The Second World War*, sv. 1, Houghton Mifflin, Boston 1948, s. 208. (Srov. český překlad Winston S. Churchill, *Druhá světová válka*, 1. díl, *Blížící se bouře*. Lidové noviny, Praha 1992, s. 190. Pozn. red.)

Když se poprvé objevila myšlenka, že by Anglie měla hrát úlohu jazýčku mocenské rovnováhy, nijak se britské veřejnosti nezamlouvala. Koncem sedmnáctého století bylo britské veřejné mínění naladěno izolacionisticky, stejně jako o dvě století později americké. Proti takové roli se především uváděl argument, že na odpor proti hrozbě bude dost času, až se objeví – pokud se vůbec objeví. Je přece zbytečné bojovat proti hypotetickým nebezpečím, založeným na předpokladu, co by určitá země mohla učinit později.

Vilém sehrál obdobnou roli jako později v Americe Theodore Roosevelt. Varoval svůj bytostně izolacionistický národ, že jeho bezpečí závisí na účasti v mocenské rovnováze v cizině. A Britové přijali jeho názory daleko rychleji než Američané Rooseveltovy. Asi dvacet let po Vilémově smrti poznamenal většinou opoziční list *The Craftsman*, že mocenská rovnováha je jedním z „původních, věčných principů britské politiky“, a že mír na kontinentě je „tak podstatnou podmínkou prosperity tohoto obchodujícího ostrova, že ... by mělo být stálou snahou britských vlád jej udržet, a pokud jej někdo jiný zničí či naruší, opět jej obnovit“.¹⁹

V Británii tedy existovala shoda o důležitosti mocenské rovnováhy. To však nezabránilo sporům mezi Brity o nejlepší způsob realizace této politiky. Existovaly dva myšlenkové směry, které představovaly názory dvou hlavních stran zastoupených v parlamentu; jejich obdobou se stal spor vedený ve Spojených státech po obou světových válkách. Whigové tvrdili, že by se Velká Británie měla angažovat pouze v případě, že by byla rovnováha skutečně ohrožena, a i tehdy jen dokud hrozba nepomine. Naproti tomu toryové byli přesvědčeni, že hlavní povinností Velké Británie je *utvářet* mocenskou rovnováhu a nikoli ji pouze chránit. Whigové soudili, že bude dost času k odporu proti útoku na Nizozemí poté, co k němu opravdu dojde. Toryové vyvozovali, že vyčkávací politika by mohla agresorovi umožnit, aby rovnováhu nenapravitelně oslabil. Tvrdili, že chce-li se Velká Británie vyhnout bojům v Doveru, musí klást odpor agresí na březích Rýna nebo kdekoli jinde v Evropě, kde by došlo k ohrožení mocenské rovnováhy. Whigové považovali aliance za dočasná praktická opatření, jejichž působnost by měla být po vítězství ukončena, zatímco toryové požadovali britskou účast v trvalých dohodách o spolupráci, které by Velké Británii umožnily ovlivňovat události a uchovat mír.

Lord Carteret, toryovský ministr zahraničí v letech 1742 až 1744, působil především argumentoval ve prospěch trvalého angažmá Británie v Evropě. Od-

soudil sklon whigů „nebrat v úvahu neklid a zmatky kontinentu ... věnovat se obchodu a radovánkám a namísto nebezpečných rizik v cizině si klidně spát, dokud nás neprobudí poplach u našich břehů“. Ale Velká Británie podle Cartereta nesmí zavírat oči před skutečností, že jejím reálným zájmem je posílení Habsburků jakožto protiváhy Francie, „neboť jakmile by byl francouzský monarcha zbaven svého soupeře na kontinentě, kdyby si bezpečně pojistil území, která dobyl, mohl by pak zmenšit své posádky, opustit své pevnosti a propustit vojáky. Avšak bohatství, které dnes umožňuje posílat na bojiště vojáky, by pak bylo záhy použito k plánům, které jsou pro naši zemi nebezpečnější... Musíme proto, moji pánové ... podpořit rakouský panovnický rod. Ten je jedinou silou, která může vyvážit moc rodu Bourbonů.“²⁰

Rozdíl mezi zahraničněpolitickou strategií whigů a toryů byl praktický, nikoli filozofický; byl taktický, nikoli strategický. Odráželo se v něm rozdílné hodnocení zranitelnosti Británie. Vyčkávací politika whigů odrážela přesvědčení, že Velká Británie není nijak zvlášť ohrožena. Toryové považovali postavení Velké Británie za vratší. Téměř přesně stejný rozdíl odděloval ve dvacátém století v Americe izolacionisty od globalistů. Ani pro Velkou Británii v osmnáctém a devatenáctém století, ani pro Ameriku ve století dvacátém nebylo snadné přesvědčit občany, že jejich bezpečí vyžaduje stálou angažovanost a nikoli izolaci.

Čas od času se v Británii i v Americe objevil politik, který svému lidu ukázal nutnost trvalé angažovanosti. Wilson vytvořil Společnost národů, Carteret si pohrával s myšlenkou trvalé angažovanosti na kontinentě, Castlereagh, britský ministr zahraničí v období 1812–1821, hlásal systém evropských kongresů a Gladstone, předseda britské vlády na konci devatenáctého století, přišel poprvé s myšlenkou kolektivní bezpečnosti. Jejich apely však nakonec selhaly, neboť až do doby po skončení druhé světové války Britové i Američané odmítali předem uvěřit, že jsou smrtelně ohroženi.

Velká Británie se tak stala jazýčkem evropské rovnováhy, zpočátku téměř z nedostatku jiné možnosti, později na základě vědomé strategie. Bez tvrdošíjného lpění Velké Británie na této roli by byla Francie téměř jistě dosáhla v osmnáctém či devatenáctém století hegemonie a v moderní době by jí bylo dosáhlo Německo. V tomto smyslu Churchill mohl

¹⁹ Citováno v: Gibbs, „Revolution“, v: Holmes (ed.), *Britain After the Glorious Revolution*, s. 62.

²⁰ Řeč ministra lorda Johna Cartereta, hraběte z Granvilleu, ve Sněmovně lordů, 27. ledna 1744, v: Joel H. Wiener (ed.), *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689–1971*, sv. 1, Chelsea House ve spolupráci s McGraw-Hill, New York/Londýn 1972, s. 84–86.

o dvě století později právem tvrdit, že Velká Británie „uchovala svobodu Evropy“.²¹

Na začátku devatenáctého století změnila Velká Británie svoji nesystematickou politiku mocenské rovnováhy ve vědomý záměr. Až do té doby postupovala ve shodě s mentalitou Britů pragmaticky. Kladla odpor každé zemi, která ohrožovala rovnováhu. V osmnáctém století to byla vždy Francie. Války končily kompromisem, který obvykle mírně posílil postavení Francie, avšak nedovolil jí dosáhnout jejího skutečného cíle – hegemonie.

Bylo nevyhnutelné, že Francie poskytla příležitost k první podrobné formulaci toho, co Velká Británie chápala pod pojmem mocenské rovnováhy. Francie po jeden a půl století usilovala o převahu ve jménu *raison d'état*. Po revoluci se vrátila ke starším koncepcím univerzality. Při své expanzi se přestala odvolávat na *raison d'état* a ještě méně na slávu svých svržených králů. Po Velké francouzské revoluci válčila s celou Evropou jak za záchranu revoluce, tak za rozšíření republikánských ideálů po celém kontinentě. Francouzská převaha opět hrozila, že ovládne Evropu. Armády složené z odvedenců a ideologické nadšení hnaly Francouze po celé Evropě ve jménu univerzálních principů svobody, rovnosti a bratrství. Za Napoleona Francii o vlásek uniklo založení celoevropské republiky s centrem ve Francii. Do roku 1807 stačily francouzské armády vytvořit satelitní království v Porýní, v Itálii a ve Španělsku, degradovat Prusko na druhořadou velmoc a značně oslabit Rakousko. Mezi Napoleonem a francouzskou nadvládou nad Evropou již stálo pouze Rusko.

Rusko však již tehdy vzbuzovalo zároveň naděje i obavy. Tyto rozporné reakce zůstaly jeho údělem až dodnes. Na začátku osmnáctého století tvořil západní hranice Ruska Dněpr. V příštích sto letech postoupilo Rusko osm set kilometrů na západ a posunulo své hranice na Vislu. Na počátku osmnáctého století bojovalo se Švédskem o svoji existenci u Poltavy, hluboko na území dnešní Ukrajiny. Uprostřed století se již účastnilo sedmileté války a jeho vojáci se dostali až na předměstí Berlína. Koncem století se stalo hlavním aktérem při dělení Polska.

Hrubou fyzickou silou Ruska činila ještě hrozivější nelítostná autokracie jeho domácích institucí. Jeho absolutismus nemírnily ani zvyky, ani důrazná a nezávislá aristokracie, jako tomu bylo u monarchů, kteří vládli z Boží milosti v západní Evropě. V Rusku vše záviselo na carových rozmarech. Bylo docela dobře možné, že se ruská zahraniční politika odvrátí

od liberalismu ke konzervatismu jen pro špatnou náladu vládnoucího cara – jako se tomu vskutku stalo za vlády Alexandra I. O žádnou vnitropolitickou liberalizaci se však Rusko nikdy nepokusilo.

V roce 1804 se na britského premiéra Williama Pitta mladšího, Napoleonova nejnesmiřitelnějšího nepřítele, obrátil temperamentní car vši Rusi Alexandr I. Tento ruský vladař, který byl silně ovlivněn osvícenskými filozofy, žil v představách, že je mravním svědomím Evropy. Právě se nalézal v poslední fázi dočasného okouzlení liberálními institucemi. V tomto rozpoložení navrhl Pittovi vágní plán na všeobecný mír a vyzval všechny země, aby zreformovaly své ústavy, aby skoncovaly s feudalismem a aby zavedly ústavní vládu. Reformované státy se měly zřeknout síly a navzájem si předkládat své spory k arbitráži. Ruský samovládce se tak překvapivě stal předchůdcem wilsonovské myšlenky, že podmínkou míru jsou liberální instituce, i když nikdy nezašel tak daleko, aby se tyto principy pokusil uvést do praxe ve své vlastní zemi. Navíc za pár let obrátil a stal se stoupencem opačné, konzervativní krajnosti politického spektra.

Pitt se tak dostal vůči Alexandrovi do téměř stejného postavení jako Churchill vůči Stalinovi téměř o sto padesát let později. Zoufale potřeboval ruskou podporu proti Napoleonovi, neboť si nedovedl představit, jak jinak by bylo možno Napoleona porazit. Na druhé straně neměl Pitt o nic větší zájem než později Churchill, aby jednu dominantní zemi nahradila druhá. Nechtěl ani pomoci Rusku, aby se stalo arbitrem Evropy. Především však britské vnitropolitické zábrany nedovolovaly žádnému předsedovi vlády, aby zavázal svoji zemi k míru, který by byl založen na politické a sociální reformě Evropy. Za takovou věc Británie nikdy nešla do války, neboť britský lid se nikdy necítil ohrožen sociálními a politickými otřesy na kontinentě, nýbrž pouze změnami mocenské rovnováhy.

Všechny tyto prvky Pitt uvedl ve své odpovědi Alexandrovi I. Ruskou výzvou k politické reformě Evropy se vůbec nezabýval a místo toho načrtl rovnováhu, kterou by bylo nutné k uchování míru zkonstruovat. Poprvé od vestfálského míru – uzavřeného jedno a půl století předtím – se objevila vize všeobecného evropského uspořádání. A vůbec poprvé mělo být uspořádání výslovně založeno na zásadách mocenské rovnováhy.

Pitt spatřoval hlavní příčinu nestability ve slabosti střední Evropy, která opakovaně lákala Francii k nájezdům a k pokusům o získání nadvlády. (Byl příliš zdvořilý a příliš mu záleželo na ruské pomoci, než aby poukázal na to, že střední Evropa, která by byla dostatečně silná, aby se ubránila francouzskému tlaku, bude stejně schopna překazit i ruský expanzionismus.) Evropské uspořádání muselo začít zbavením Francie všech území dobytých v porevolučním období. Přitom měla být obnovena nezávis-

²¹ Churchill, *Gathering Storm*, s. 208. (Srov. český překlad. Pozn. red.)

lost Nizozemí, což by – příhodně pro Británii – učinilo principem nového uspořádání hlavní britský zájem.²²

Snížení francouzské převahy by však nevedlo k ničemu, kdyby více než tři sta německých státeků i nadále lákalo Francouze k nátlaku a k intervenci. Aby Pitt tyto ambice překazil, považoval za nutné vytvořit „velké masy“ ve středu Evropy spojením německých knížectví do větších seskupení. Některé ze států, které se připojily k Francii nebo se ostudně zhroutily, měly být anektovány Pruskem či Rakouskem. Z jiných chtěl Pitt utvořit větší celky.

Pitt se vyhnul jakékoli zmínce o evropské vládě. Místo toho navrhl, aby se Velká Británie, Prusko, Rakousko a Rusko zaručily za nové územní uspořádání v Evropě trvalou aliancí zaměřenou proti francouzské agresi – stejně jako se Franklin D. Roosevelt později snažil založit mezinárodní pořádek po druhé světové válce na alianci proti Německu a Japonsku. Ani Velká Británie v napoleonském období, ani Amerika ve druhé světové válce si nedokázaly představit, že by se největší hrozbou míru mohl stát jejich současný spojenec a nikoli jejich dosud neporažený nepřítel. Strach z Napoleona byl tak veliký, že byl britský předseda vlády ochoten svolit k trvalé angažovanosti na kontinentě – již se jeho země do té doby tvrdošijně bránila – a k tomu, aby Británie omezila svoji taktickou pružnost postavením své politiky na předpokladu jediného trvalého nepřítele.

Vznik evropské rovnováhy moci v osmnáctém a devatenáctém století byl obdobou určitých aspektů období po skončení studené války. Tehdy stejně jako nyní vzniklo z hroučícího se světového pořádku množství států sledujících svůj národní zájem, států neomezovaných žádnými obecnějšími principy. I tehdy hledaly státy tvořící mezinárodní pořádek nějakou definici své mezinárodní role. Různé státy tehdy dospěly k rozhodnutí, že se budou zcela opírat o prosazování národních zájmů. Důvěřovaly takzvané neviditelné ruce. Dnes jde o to, zda po skončení studené války dokáže svět najít nějaký princip, který by omezoval prosazování moci a sobeckých zájmů. Je samozřejmé, že ze vzájemné interakce několika států nakonec vždy vznikne faktická mocenská rovnováha. Nevíme však, zda udržování mezinárodního pořádku bude probíhat podle vědomého plánu, nebo zda vzejde z řady mocenských zkoušek.

Na konci napoleonských válek již byla Evropa ochotna navrhnout – za celé své dějiny to dokázala jen jednou – mezinárodní pořádek postavený na zásadách mocenské rovnováhy. Ve válkách osmnáctého a počátku de-

vatenáctého století Evropa pochopila, že mocenskou rovnováhu nelze založit na výsledku střetu evropských států. Pittův plán načrtl geografické uspořádání, které mělo napravit slabiny světového pořádku osmnáctého století. Avšak Pittovi spojenci na kontinentě si vzali ještě další ponaučení.

Moc se odhaduje velmi obtížně, a ochota ji použít se může velmi měnit. Proto nelze považovat moc za spolehlivé vodítko mezinárodního pořádku. Rovnováha funguje nejlépe, je-li postavena na shodných společných hodnotách. Mocenská rovnováha tlumí *schopnost* svrhnout mezinárodní pořádek. Shoda o společných hodnotách tlumí *touhu* tento pořádek svrhnout. Moc bez legitimacy svádí k mocenským zkouškám, zatímco legitimita bez moci svádí k prázdným pózám.

Oba tyto prvky úspěšně zkombinoval vídeňský kongres. Zahájil tak stoleté období, v němž mezinárodní pořádek nebyl narušen všeobecnou válkou.

²² Pittův plán viz sir Charles Webster (ed.), *British Diplomacy 1813–1815*, G. Bell and Sons, Londýn 1921, s. 389n.

4. kapitola

Evropský koncert: Velká Británie, Rakousko a Rusko

Zatímco se Napoleon potýkal s útrapami prvního exilu, shromáždili se vítězové napoleonských válek v září roku 1814 ve Vídni, aby rozhodli o tvářnosti poválečného světa. Vídeňský kongres zasedal i po útěku Napoleona z Elby a v době jeho definitivní porážky u Waterloo. Mezitím se potřeba přebudovat mezinárodní pořádek stala ještě naléhavější.

Rakousko zastupoval kníže von Metternich. Protože se kongres konal ve Vídni, mohl se kníže stále radit s rakouským císařem. Pruský král vyslal knížete von Hardenberga, zatímco francouzský král Ludvík XVIII., který opět usedl na trůn, se opíral o Talleyranda, který sloužil všem francouzským vladařům již od předrevolučních dob. Car Alexandr I. odmítl přenechat zastupování Ruska někomu jinému a přijel vyjednávat osobně. Za Velkou Británii přijel anglický ministr zahraničí lord Castlereagh.

Těchto pět mužů dosáhlo cílů, jež si vytkli. Po vídeňském kongresu Evropa zažila nejdelší období míru ve své historii. Po čtyřicet let nedošlo mezi velmocemi k žádné válce a od krymské války v roce 1854 nevypukl v dalších šedesáti letech žádný všeobecný konflikt. Vídeňské uspořádání odpovídalo Pittovu plánu tak doslovně, že když je Castlereagh předkládal ke schválení parlamentu, připojil text původního britského návrhu, aby ukázal, do jak velké míry se jím kongres řídil.

Je paradoxní, že se tento mezinárodní pořádek, který byl údajně více založen na mocenské rovnováze než jakýkoli jeho předchůdce či nástupce, nejméně ze všech opíral o moc. Vídeňský kongres totiž zkonstruoval rovnováhu tak dokonale, že ji bylo možné svrhnout jen za cenu příliš velkého úsilí. Ale nejdůležitější byla skutečnost, že kontinentální země měly společné hodnoty. Rovnováha nebyla pouze fyzická – byla i mravní. Existovala podstatná harmonie mezi mocí a spravedlností. V systému rovnováhy moci není tolik příležitosti k užití síly a společný smysl pro spravedlnost omezuje pokušení ji použít. Mezinárodní řád, který není považován za spravedlivý, bude dříve nebo později ohrožen. Avšak způsob, jakým národ vnímá spravedlivost určitého světového pořádku, určují nejen soudy o taktických záležitostech zahraniční politiky, nýbrž i jeho domácí instituce. Proto vzájemná slučitelnost domácích institucí posiluje mír. Může se to zdát paradoxní, ale Metternich byl v jistém smyslu předchůdcem Wilsona, neboť věřil, že společná koncepce spravedlnosti je předpokladem mezinárodního řádu. Jeho představa o spravedlnosti se ovšem diametrálně lišila od té, kterou se ve dvacátém století pokoušel institucionalizovat Wilson.

Vytvoření obecné mocenské rovnováhy bylo poměrně snadné. Její architekti se řídili plánem, který vypracoval Pitt. Protože myšlenka sebeurčení národů ještě nebyla vynalezena, ani v nejmenším se nezabývali vykrojováním etnicky homogenních států z území, jichž dobyl Napoleon. V Itálii se posílilo postavení Rakouska, v Německu postavení Pruska. Holandská republika dostala rakouské Nizozemí (dnešní Belgie). Francie se musela vzdát všech dobytých území a vrátit se k předrevolučním „starým hranicím“. Rusko dostalo centrální část Polska. (V souhlasu se svojí politikou, která se stavěla proti získávání území na kontinentě, se Británie omezila na získání mysu Dobré naděje na jižním cípu Afriky.)

Podle britské koncepce světového pořádku se zkouškou mocenské rovnováhy stala schopnost různých států hrát úlohu, která jim byla přiřčena v celkovém plánu. Stejně po druhé světové válce přistupovaly ke svým aliancím Spojené státy. Při realizaci tohoto přístupu měla Velká Británie jinou perspektivu než státy na kontinentě; na podobné rozdíly narazila za

studené války i Amerika. Účelem států totiž není být pouhými kolečky soustrojí bezpečnostního systému. Bezpečnost jim umožňuje existenci, ale nikdy není jejich jediným či hlavním cílem.

Rakousko a Prusko se nepovažovaly pouze za „velké masy“, stejně jako Francie nespatořovala cíl NATO jen v dělbě práce. Celková rovnováha moci pro Rakousko a Prusko příliš neznamovala, pokud zároveň nesloužila jejich zvláštnímu a komplexnímu vztahu nebo pokud nebrala v úvahu jejich historickou roli.

Habsburkům se v třicetileté válce nepodařilo dosáhnout středoevropské hegemonie. Rakousko po ní zanechalo pokusů o nadvládu nad celým Německem. V roce 1806 zrušilo notně zredukovanou Svatou říši římskou. Stále se však považovalo za první stát mezi rovnými a bylo odhodláno zabránit každému jinému německému státu – zvláště Prusku – v převzetí své historické vůdčí role.

A Rakousko mělo veškeré důvody, proč se mít na pozoru. Prusko ohrožovalo rakouské nároky na vůdčí postavení v Německu již od doby, kdy se zmocnil Slezska Bedřich Veliký. Bezohledná diplomacie, oddanost vojenskému umění a vyvinutý smysl pro disciplínu změnily Prusko v průběhu jediného století z druhořadého knížectví na pusté severoněmecké rovině v království, které bylo sice stále nejmenší z velmocí, avšak vojensky patřilo k nejobávanějším. Jeho podivně utvářené hranice se táhly přes celé severní Německo od částečně polsky hovořícího pobřeží až k poněkud polatinštělému Porýní (které bylo odděleno od původního území Pruska královstvím Hannoverským), a poskytovaly tak pruskému státu silný pocit národního poslání – sloužící ne-li vyššímu účelu, tak alespoň obraně jeho fragmentarizovaných území.

Jak vzájemný vztah mezi těmito dvěma největšími německými státy, tak jejich vztah k ostatním státům Německa hrály klíčovou roli v evropské stabilitě. Přinejmenším od třicetileté války stavělo vnitroněmecké uspořádání před Evropu stále stejné dilema: kdykoli bylo Německo slabé a rozdělené, jeho sousedé, zvláště Francie, měli pokušení do něj expandovat. Zároveň však vyhlídka na německou jednotu okolní státy děsila, a děsí je až dodnes. Richelieuovy obavy, že by sjednocené Německo mohlo ovládnout Evropu a porazit Francii, anticipoval jeden britský pozorovatel, který v roce 1609 napsal: „... kdyby bylo Německo zcela podřízeno jediné monarchii, všichni ostatní by z něj měli strach.“¹ Německo bylo v minulosti bud'

¹ Sir Thomas Overbury, „Observations on His Travels“, v: C. H. Firth (ed.), *Stuart Tracts 1603–1693*, Constable, Londýn 1903, s. 227, citováno v: Martin Wight, *Power Politics*, Holmes and Meier, New York 1978, s. 173.

příliš slabé, nebo příliš silné. V obou případech ohrožovalo evropský mír.

Účastníci vídeňského kongresu rozpoznali, že má-li se střední Evropa těšit míru a stabilitě, budou muset zbourat to, co v sedmnáctém století vybudoval Richelieu. Ten usiloval o slabou, fragmentarizovanou střední Evropu, což Francii neustále pokoušelo do ní vnikat a změnit ji prakticky v hřiště, po němž by se proháněla francouzská armáda. Státníci, kteří se účastnili vídeňského kongresu, se tedy rozhodli Německo reorganizovat do větších celků, avšak nesjednotili je. Vůdčími německými státy se staly Rakousko a Prusko. Po nich následovala řada středně velkých států – mezi nimi Bavorsko, Württembersko a Sasko – které byly zvětšeny a posíleny. Více než tři sta přednapoleonských státek bylo spojeno do zhruba třiceti. Vznikla z nich nová entita, která dostala název Německý spolek. Byl to chytrý nápad, který zajistil společnou obranu proti vnější agresi. Německo se stalo příliš silné, než aby je Francie mohla napadnout, avšak příliš slabé a decentralizované, než aby mohlo ohrožovat své sousedy. Spolek vyvážil pruskou vojenskou převahu vyšší prestiží a legitimitou Rakouska. Účelem Spolku bylo zabránit sjednocení Německa na národním základě, zachovat trůny různých německých knížat a monarchů a předejít francouzské agresi. Ve všech těchto ohledech byl úspěšný.

Když vítězové konstruuji mírové uspořádání, musí při zacházení s poraženým nepřítelem zvládnout přechod od nesmiřitelnosti, která byla nutná pro vítězství, ke smíření, bez něhož nelze dosáhnout trvalý mír. Trestající mír uvaluje na mezinárodní pořádek hypotéku, protože vítěze, kteří jsou vyčerpáni válečným úsilím, zatěžuje úkolem držet zkrátka zemi, která je odhodlána uspořádání ohrozit. Každá země, která má pocit křivdy, pak jistě získá téměř automaticky podporu nespokojené poražené strany. To se stalo prokletím Versailleské smlouvy.

Na vídeňském kongresu, podobně jako po druhé světové válce, se vítězové dokázali této chyby vyvarovat. Nebylo snadné být velkorysý vůči Francii, která se po půl druhého století snažila ovládnout Evropu a jejíž armády se na čtvrt století usadily na území sousedních států. Avšak státníci ve Vídni dospěli k závěru, že Evropa bude bezpečnější, bude-li Francie poměrně spokojená, než kdyby byla prodchnuta touhou po odvetě a nespokojenosti. Francie přišla o dobytá území, ale bylo jí zaručeno její „staré“ – to jest předrevoluční – území, i když bylo značně větší, než jakému kdy vládl Richelieu. Ministr zahraničí nejnesmiřitelnějšího Napoleonova nepřítele Castlereagh argumentoval:

Další francouzské excesy by nepochybně Evropu donutily ... k určitému rozkouskování ... [ale] nechť spojenci využijí této další mož-

Evropský koncert: Velká Británie, Rakousko a Rusko

nosti oddechu, který tolik potřebují všechny evropské mocnosti, a s ujištěním, že budou-li zklamány ... opět se chopí zbraní, a že budou mít nejen v rukou převahu, ale i mravní sílu, která jediná může takovouto konfederaci udržet pohromadě...²

V roce 1818 již byla Francie přijata do kongresového systému. Účastnila se pravidelných setkání státníků členských zemí, která se v příštím půlstoletí téměř stala jakousi evropskou vládou.

Velká Británie byla přesvědčena, že různé národy natolik chápou svůj vlastní zájem, že jej budou v případě ohrožení bránit, a byla by se asi tímto řešením spokojila. Britové byli přesvědčeni, že žádných formálních záruk není zapotřebí a že by takové záruky neposkytly o mnoho víc než úvaha založená na zdravém rozumu. Středoevropské státy, oběti jednoho a půl století válek, však trvaly na konkrétních zárukách.

Zvláště Rakousko ohrožovala nebezpečí, která byla pro Velkou Británii nepředstavitelná. V mnohonárodním rakouském impériu, pozůstatku po feudálních dobách, bylo spojeno množství národů dunajské pánve kolem historických center v Německu a v severní Itálii. Rakousko si uvědomovalo stále rušivější proudy liberalismu a nacionalismu, které ohrožovaly jeho existenci. Sprádalo síť mravní zdrženlivosti, která by předešla zkouškám síly. Metternich uměl mistrně přimět hlavní státy, aby potlačily své neshody ve prospěch společných hodnot. O důležitosti nějakého principu omezení se vyjádřil i Talleyrand:

Kdyby se ... minimum obranné síly ... rovnalo maximu agresivní síly ... nastala by skutečná rovnováha. Avšak ... skutečná situace připouští jen takovou rovnováhu, která je umělá a vratká a která může vydržet jen tak dlouho, dokud se jisté velké státy budou řídit duchem umírněnosti a spravedlnosti.³

Po vídeňském kongresu vyjádřily vztah mezi mocenskou rovnováhou a společným chápáním legitimacy dva dokumenty: Aliance čtyř, tvořená Velkou Británií, Pruskem, Rakouskem a Ruskem, a Svatá aliance, která se omezovala na tři takzvané východní dvory – Prusko, Rakousko a Rusko. Na začátku devatenáctého století se pohlíželo na Francii se stejnými obavami jako na Německo ve století dvacátém – jako na chronicky agresivní,

² Memorandum lorda Castlereagha, 12. srpen 1815, v: C. K. Webster (ed.), *British Diplomacy, 1813–1815*, G. Bell and Sons, Londýn 1921, s. 361–362.

³ Talleyrand, v: Harold Nicolson, *The Congress of Vienna*, brož. vyd., Harcourt Brace Jovanovich, New York/San Diego/Londýn 1974, s. 155

bytostně destabilizující mocnost. Proto ve Vídni státníci vytvořili Alianci čtyř, která měla svojí drtivou silou v zárodku zabránit jakýmkoli agresivním tendencím Francie. Kdyby byli vytvořili podobnou alianci vítězové, kteří se v roce 1918 sešli ve Versailles, svět by byl možná ušetřen druhé světové války.

Svatá aliance byla zcela odlišná. Evropa nespátřila podobný dokument od doby, kdy téměř dvě stě let předtím Ferdinand II. sestoupil z trůnu Svaté říše římské. Svatou alianci navrhl ruský car, který se nedokázal zřici samozvaného poslání, že přetvoří mezinárodní systém a reformuje jeho účastníky. V roce 1804 Pitt zmařil carem navrhované křížácké tažení za liberální instituce. V roce 1815 již byl Alexandr příliš opojen pocitem vítězství, než aby jej bylo možno takto odmítnout – bez ohledu na to, že jeho nové křížácké tažení bylo přesným opakem toho, co hlásal před jedenácti lety. Alexandr byl nyní okouzlen náboženstvím a konzervativními hodnotami. Nenavrhoval nic menšího než úplnou reformu mezinárodního systému, založenou na tezi, že „kurz *dříve* přijatý mocnostmi v jejich vzájemných vztazích je nutno od základů *změnit* a je *naléhavé* jej nahradit řádem věcí založeným na vznešených pravdách věčného náboženství našeho Spasitele“.⁴

Rakouský císař žertem poznamenal, že neví, zda má o těchto myšlenkách diskutovat v radě ministrů, nebo ve zpovědnici. Věděl však také, že se nemůže k carově křížáckému tažení ani připojit, ani je odmítnout, čímž by mu poskytl záminku k jednání na vlastní pěst. Tím by Rakousko muselo čelit liberálním a nacionálním proudům doby bez spojenců. Proto Metternich carův návrh přepracoval a vytvořil dokument, který vešel do historie jako Svata aliance. Náboženský imperativ v něm byl interpretován jako závazek signatářů, že v Evropě udrží vnitropolitický status quo. Poprvé v moderních dějinách se tak evropské mocnosti sjednotily na společném poslání.

Žádný britský státník se nikdy nemohl připojit k podniku, který zaváděl všeobecné právo – vlastně povinnost – zasahovat do vnitřních záležitostí jiných států. Castlereagh nazval Svatou alianci „kombinací zjemnělé mystiky a nesmyslu“.⁵ Metternich však v ní spatřoval možnost, jak cara zavázat k podpoře legitimních vládců a především jak mu zabránit, aby jednostranně a bez omezení experimentoval se svými misionářskými nápady. Svata aliance spojila konzervativní monarchy v boji proti revoluci, avšak

také je zavázala k jednání pouze po dosažení shody, čímž dala Rakousku teoretické právo veta proti dobrodružným nápadům mohutného ruského spojence. Z takzvaného evropského koncertu vyplývalo, že národy, které spolu na jedné rovině soupeří, urovnají cestou konsenzu záležitosti narušující celkovou stabilitu.

Svatá aliance byla nejoriginálnějším aspektem vídeňského uspořádání. Její vznešený název odváděl pozornost od jejího funkčního významu, totiž od zavedení prvku mravní zdrženlivosti do vztahů mezi velmocemi. Zájem na přežití jejich domácích institucí vedl kontinentální státy, aby se vyvarovaly takových konfliktů, jaké byly v předcházejícím století samozřejmostí.

Bylo by však příliš zjednodušující tvrdit, že slučitelné domácí instituce samy o sobě zaručují mírovou mocenskou rovnováhu. V osmnáctém století všichni vládcové kontinentálních zemí vládli z Boží milosti – jejich domácí instituce tedy byly snadno slučitelné. Avšak titíž panovníci vládli s pocitem trvalosti a vedli spolu nekonečné války právě proto, že považovali své domácí instituce za nenapadnutelné.

Woodrow Wilson nebyl první, kdo věřil, že povaha domácích institucí určuje mezinárodní chování státu. Metternich byl téhož názoru, ale na základě zcela odlišného souboru premis. Zatímco Wilson věřil, že demokracie budou samou svojí podstatou mírumilovné a rozumné, Metternich je považoval za nebezpečné a nepředvídatelné. Zažil utrpení, které republikánská Francie připravila Evropě, a ztotožňoval mír s legitimním panováním. Očekával, že i kdyby korunované hlavy starodávných dynastií nezachovaly mír, zachovají alespoň základní strukturu mezinárodních vztahů. Tak se legitimita stala pojivem, které drželo mezinárodní pořádek pohromadě.

Rozdíl mezi wilsonovským a metternichovským přístupem k domácí spravedlnosti a mezinárodnímu pořádku má základní význam pro pochopení protikladných názorů Ameriky a Evropy. Wilson vedl křížovou výpravu za zásady, které považoval za revoluční a nové. Metternich se snažil institucionalizovat hodnoty, které považoval za starodávné. Wilson byl prezidentem země, která byla cílevědomě vytvořena k osvobození lidí. Byl přesvědčen, že demokratické hodnoty lze uzákonit a pak vtělit do zcela nových celosvětových institucí. Metternich reprezentoval zemi s dlouhou historickou tradicí, jejíž instituce se vyvíjely postupně, ba téměř nepozorovaně, a nevěřil, že práva lze vytvořit cestou zákona. Podle Metternicha „práva“ prostě existovala v povaze věcí. To, zda mají být potvrzena zákony či ústavami, bylo v podstatě technickou otázkou, která neměla nic společného s nastolením svobody. Metternich považoval zaručení práv za pa-

⁴ Wilhelm Schwarz, *Die Heilige Allianz*, Stuttgart 1935, s. 52n.

⁵ Citováno v: Asa Briggs, *The Age of Improvement 1783–1867*, Longmans, Londýn 1959, s. 345.

radox: „Věci, které by měly být považovány za samozřejmé, ztrácejí svoji sílu, objeví-li se v podobě svévolných prohlášení... Stane-li se něco omylem předmětem zákonů, vede to jen k omezení – ne-li úplnému zrušení – toho, co mělo být chráněno.“⁶

Některé z Metternichových maxim byly pouhými účelovými racionalizacemi praktik rakouského impéria, které se nedokázalo přizpůsobit vznikajícímu novému světu. Metternich však také reflektoval racionalistické přesvědčení, že zákony a práva existují přirozeně a nikoli na základě libovůle. Jeho názory se utvářely v době Francouzské revoluce, která začala vyhlášením lidských práv a skončila hrůzovládou. Wilson vyšel z daleko příznivější národní zkušenosti. Patnáct let před vznikem moderního totalitarismu si nedokázal představit, že by vůle lidu mohla podlehnout bludům.

V povídeňském období hrál Metternich rozhodující úlohu v řízení mezinárodního systému a v interpretaci požadavků Svaté aliance. Byl nucen tuto úlohu převzít, protože Rakousko bylo díky své poloze přímo ohrožováno každou bouří a protože jeho domácí instituce byly stále neslučitelnější s nacionalistickými a liberálními trendy století. V Německu ohrožovalo postavení Rakouska Prusko a na Balkáně, kde žilo slovanské obyvatelstvo, na ně doléhala Rusko. A ve hře zůstávala i Francie, která chtěla dobýt zpět to, čeho ve střední Evropě dosáhl Richelieu. Metternich věděl, že kdyby se tato nebezpečí změnila ve zkoušky síly, Rakousko by se bez ohledu na výsledek takového konfliktu vyčerpalo. Jeho politika tedy chtěla vytvořením mravního konsenzu zabránit krizím. Ty krize, jimž nebylo možno zabránit, chtěl odvracet diskrétní podporou každé zemi, která byla ochotna nést břemeno konfrontace – Velké Británii proti Francii v Nizozemí, Velké Británii a Francii proti Rusku na Balkáně a menším německým státům proti Prusku.

Metternichovy mimořádné diplomatické schopnosti mu umožnily učinit ze známých diplomatických truismů principy fungování zahraniční politiky. Podařilo se mu přesvědčit dva nejbližší spojence Rakouska, z nichž každý představoval pro rakouské impérium geopolitické nebezpečí, že ideologické nebezpečí představované revolucí je větší, než co jim nabízí jejich strategické příležitosti. Kdyby se bylo Prusko pokusilo využít německého nacionalismu, mohlo ohrozit rakouskou převahu v Německu o celou generaci dříve než Bismarck. Kdyby byli carové Alexandr I. a Mikuláš I. uvažovali pouze z hlediska ruských geopolitických možností, byli

⁶ Klemens Metternich, *Aus Metternich's Nachgelassenen Papieren* (8 sv.), připravil Alfons von Klinkowstroem, sv. VIII, Vídeň 1880, s. 557n.

by využili rozpadu osmanské říše daleko rozhodněji ke škodě Rakouska – což učinili později v devatenáctém století jejich nástupci. Oba se zřekli svých výhod, protože by to znamenalo ohrožení dominantního principu statu quo. Rakousko, které bylo po Napoleonově útoku zdánlivě na smrtelné posteli, mohlo díky Metternichovu systému přežít dalších sto let.

Metternich, který toto anachronické impérium zachránil a který řídil jeho politiku téměř padesát let, navštívil Rakousko poprvé jako třináctiletý, a usadil se tam teprve jako sedmnáctiletý.⁷ Otec knížete Klemense von Metternicha byl generálním guvernérem Porýní, které tehdy bylo državou Habsburků. Kosmopolitní Metternich mluvil vždy snadněji francouzsky než německy. V roce 1824 napsal Wellingtonovi: „Již dlouho je pro mne Evropa vlastí [*patrie*].“⁸ Doboví protivníci se posmívali jeho mravním poučkám a vybroušeným epigramům. Avšak Voltaire a Kant by mu byli rozuměli. Jako racionalistické dítě osvícenství byl vržen do revolučního zápasu, který byl cizí jeho temperamentu, a do úřadu vedoucího politika ohroženého státu, jehož strukturu nemohl změnit.

Metternichův styl byl střízlivý a jeho cíle umírněné. „Neoddáváme se abstraktním idejím, přijímáme věci takové, jaké jsou, a pokoušíme se maximálně obrnit proti bludným představám o skutečnosti.“⁹ A jindy pravil, že „nic hmatatelného nelze definovat frázemi, jako je obrana civilizace, frázemi, které se při bližším prozkoumání rozpustí v nic“.¹⁰

Metternich se takovými postoji pokoušel ubránit rozbouřené době. Okamžitě po porážce Napoleona v Rusku, ještě než se ruská vojska vůbec dostala do střední Evropy, Metternich rozpoznal, že Rusko představuje potenciální dlouhodobou hrozbu. V době, kdy se sousedé Rakouska soustřeďovali na osvobození z francouzského jařma, Metternich podmiňoval účast Rakouska na protinapoleonské koalici vypracováním válečných cílů, které by byly slučitelné s přežitím jeho kymácející se říše. Metternichův postoj byl přesně opačný tomu, který zaujaly za druhé světové války demokratické státy, když se dostaly do podobného postavení vůči Sovětskému svazu. Spolu s Castlereaghem a Pittem Metternich věřil, že silná střední Evropa je předpokladem evropské stability. Byl odhodlán vyvarovat se zkoušek síly, pokud to bylo vůbec možné; na zavedení

⁷ Materiál na těchto stránkách čerpá z autorova *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1822*, sedmé vydání, Houghton Mifflin, Boston 1973.

⁸ Citováno *tamtéž*, s. 321.

⁹ Citováno v: Wilhelm Oncken, *Österreich und Preussen im Befreiungskriege*, 2 sv., sv. II, Berlín 1880, s. 630n.

¹⁰ Metternich, *Nachgelassenen Papieren*, sv. VIII, s. 365.

umírněného diplomatického stylu mu záleželo neméně než na hromadění hrubé moci:

Postoje [evropských] mocností se liší stejně jako jejich zeměpisná poloha. Francie a Rusko mají jen jednu hranici, a ta je stěží zranitelná. Rýn se svojí trojí linií pevností zajišťuje ochranu před ... Francií; hrozné klima ... činí Němen neméně bezpečnou hranicí Ruska. Rakousko a Prusko jsou na všech stranách vystaveny útoku svých sousedů. Jsou stále ohrožovány převahou těchto dvou mocností. Klidu mohou dojít jen na základě moudré a umírněné politiky, budou-li jejich vzájemné vztahy i jejich vztahy k sousedům založeny na dobré vůli...¹¹

I když Rakousko potřebovalo Rusko jako hráze proti Francii, mělo se před svým impulzivním spojencem na pozoru. Zvláště se obávalo carových křížáckých sklonů. O caru Alexandrovi I. Talleyrand prohlásil, že není náhodou synem šíleného cara Pavla. Metternich označil Alexandra za „podivnou kombinaci mužných ctností a ženských slabostí. Na opravdovou ctižádost je příliš slabý, ale na pouhou marnivost příliš silný.“¹²

Metternich se nesnažil zkrotit ruskou agresivitu – toto úsilí by bylo Rakousko vyčerpalo – nýbrž omezit jeho ambice. „Alexandr si přeje světový mír,“ hlásil jeden rakouský diplomat, „ale nikoli pro mír a jeho požehnání, nýbrž pro sebe sama; nikoli bezpodmínečně, nýbrž s vnitřními výhradami: musí zůstat arbitrem tohoto míru, musí z něj vyzařovat klid a štěstí světa. Celá Evropa musí uznat, že tento klid je jeho dílem, že závisí na jeho dobré vůli a že jej může porušit, kdykoli se mu zachce...“¹³

Castlereagh a Metternich se neshodovali ve způsobu, jakým bojovné a vlezlé Rusko zadržet. Castlereagh byl ministrem zahraničí ostrovní mocnosti, která byla od oblasti konfrontace vzdálena. Byl ochoten odporovat pouze přímým útokům, a to jen takovým, které ohrožovaly rovnováhu. Na druhé straně Metternichova země byla ve středu kontinentu a nemohla takto riskovat. Právě proto, že Metternich Alexandrovi nedůvěřoval, chtěl mu zůstat nablízku. Především usiloval, aby hrozby z carovy strany vůbec nevznikly. „Jestliže vystřelí jediné dělo,“ napsal, „Alexandr nám unikne v čele svého doprovodu. Pak už jej jeho shůry dané zákony přestanou jakkoli omezovat.“¹⁴

¹¹ Citováno v: Oncken, *Österreich und Preussen*, sv. I, s. 439n.

¹² Metternich, *Nachgelassenen Papieren*, sv. I, s. 316n.

¹³ Citováno v: Nicholas Mikhailovitch, *Les Rapports Diplomatiques du Lebzelter*, Petrohrad 1915, s. 37n.

¹⁴ Citováno v: Schwarz, *Die Heilige Allianz*, s. 234.

Metternich se pokoušel zmírnit Alexandrův zápal dvojí strategií. Pod jeho vedením stanulo Rakousko v čele boje proti nacionalismu. Trval však na tom, aby se Rakousko nevystavovalo přílišnému nebezpečí a aby nedjednalo jednostranně. Ještě méně byl ochoten povzbuzovat k samostatné akci jiné státy, zčásti z obav, že by se misionářský zápal Ruska mohl obrátit v expanzionismus. Metternich považoval umírněnost za filozofickou ctnost a praktickou nezbytnost. Ve svých pokynech rakouskému velvyslanci jednou napsal: „Je důležitější eliminovat nároky jiných než prosazovat své vlastní... Čím méně budeme požadovat, tím více získáme.“¹⁵ Kdykoli to bylo možné, snažil se mírnit carovy křížácké plány tím, že jej zapletl do časově náročných konzultací. Pokoušel se omezit jeho ambice na míru, jakou byl evropský konsenzus ještě ochoten tolerovat.

Druhým pilířem Metternichovy strategie byla konzervativní jednota. Kdykoli se objevila nezbytnost činu, Metternich se uchýlil k žongléřským kouskům, které jednou sám popsal: „Rakousko uvažuje o všem v souvislosti se *substancí*. Rusko chce především *formu*, Británie chce *substanci* bez formy... Naším úkolem bude zkombinovat *nemožnosti* Británie s *mody* Ruska.“¹⁶ Metternichova obratnost umožnila Rakousku, aby řídilo běh událostí po celou generaci. Z obávaného Ruska učinil na základě jednoty konzervativních zájmů partnera, z Velké Británie, jíž důvěřoval, poslední naději odporu proti narušování mocenské rovnováhy. Nevyhnutelný výsledek však byl pouze oddálen. Avšak i tak nebylo malým úspěchem uchovat stát se starodávnou tradicí celé století na základě hodnot, které byly v rozporu s převládajícími trendy všude kolem.

Metternich stál před dilematem: čím více se sblížoval s carem, tím větší riziko hrozilo jeho vztahům k Británii, a čím větší bylo toto riziko, tím více se *musel* sblížit s carem, aby se nedostal do izolace. Pro Metternicha by bývalo ideální, kdyby se mu podařilo zkombinovat britskou podporu zachování územní rovnováhy s ruskou podporou při potlačování domácích otřesů – tedy Alianci čtyř pro geopolitickou bezpečnost a Svatou alianci pro domácí stabilitu.

Jak však běžel čas a jak bledly vzpomínky na Napoleona, bylo stále obtížnější tuto kombinaci udržet. Čím více se aliance přibližovaly systému kolektivní bezpečnosti a evropské vládě, tím více Velká Británie pocítovala nutnost se od nich distancovat. A čím více se Velká Británie distanco-

¹⁵ Citováno v: Alfred Stern, *Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 Bismarck zum Frankfurter Frieden von 1871*, 10 sv., sv. I, Mnichov-Berlín 1913-24, s. 298.

¹⁶ Citováno v: Hans Schmalz, *Versuche einer Gesamteuropäischen Organisation, 1815-20*, Bern 1940, s. 66.

vala, tím závislejším se Rakousko stávalo na Rusku, a proto tím rigidněji bránilo konzervativní hodnoty. Dostalo se do bludného kruhu, z něhož nemohlo uniknout.

I když Castlereagh s Rakouskem a jeho problémy cítil, nedokázal přimět Velkou Británii, aby reagovala na potenciální, nikoli skutečná nebezpečí. „Bude-li ohrožena územní rovnováha v Evropě,“ přiznal Castlereagh, „[Británie] může účinně zasáhnout, ale její vláda je tou poslední v Evropě, od níž lze očekávat, že na sebe vezme závazek v jakékoli abstraktní záležitosti... Až evropský systém bude skutečně ohrožen, budeme stát na svém místě, ale tato země nemůže a nebude jednat podle abstraktních a spekulativních předběžných principů.“¹⁷ Avšak Metternichovým nejtěžším křížem bylo, že musel nutně považovat za praktické právě to, co Velká Británie označovala za abstraktní a spekulativní. Pro Rakousko představovaly největší nebezpečí vnitropolitické otřesy.

Aby zmírnil neshody o zásadách, navrhl Castlereagh periodická zasedání (kongresy) ministrů zahraničí, kteří by hodnotili stav evropských záležitostí. Kongresový systém usiloval o názorovou shodu o problémech, před nimiž Evropa stála, a chtěl otevřít cestu pro jejich řešení na multilaterálním základě. Velké Británii se však systém evropské vlády nezamlouval, neboť se příliš blížil koncepci sjednocené Evropy, proti níž se Britové důsledně stavěli. Vedle tradiční britské politiky zde působila skutečnost, že se žádná britská vláda nikdy nezavázala k permanentnímu sledování vývoje událostí, aniž by byla konfrontována s konkrétní hrozbou. Účast v evropské vládě nebyla pro britské veřejné mínění o nic přitažlivější než Společnost národů pro Američany o sto let později, a to z téměř stejných důvodů.

Britský kabinet dal svoji rezervovanost docela jasně najevo již na první takové konferenci, na kongresu v Cáchách v roce 1818. Castlereagh na něj byl vyslán s instrukcemi, z nichž vyplývala krajní neochota se vůbec angažovat: „Souhlasíme, i když je to pro nás obtížné, při této příležitosti [s obecnou deklarací] a zajistíme [sekundárním mocnostem], že ... periodické schůzky ... se omezí na jedno ... téma, nebo dokonce ... na jednu mocnost, tedy Francii, a že se nebudeme vměšovat žádným způsobem, pokud by to nebylo zdůvodněno mezinárodním právem... Naše skutečná politika vždy usilovala o nevměšování, avšak s výjimkou vážných situací, v nichž je ochotna zasáhnout s veškerou silou.“¹⁸ Velká Británie chtěla

¹⁷ Důvěrná státní listina lorda Castlereagha, 5. května 1820, v: Sir A. W. Ward a G. P. Gooch (eds.), *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783–1919*, sv. II (1815–66), Macmillan, New York 1923, s. 632.

¹⁸ Viscount Castlereagh, *Correspondence, Dispatches and Other Papers*, dvanáct svazků, připravil jeho bratr markýz z Londonderry, sv. XII, Londýn 1848–52, s. 394.

udržovat Francii v šachu, avšak jinak v Londýně převážily obavy ze „zaplétání se na kontinentě“ a ze sjednocené Evropy.

Pouze v jednom případě Velká Británie pokládala kongresovou diplomacii za slučitelnou se svými cíli. Během řecké revoluce v roce 1821 Anglie interpretovala carovu touhu chránit křesťanské obyvatelstvo hroutící se osmanské říše jako první etapu ruského pokusu o dobytí Egypta. Ve hře byly britské zájmy a Castlereagh neváhal s apelem na cara ve jménu právě té jednoty spojenců, kterou se do té doby snažil omezit na zadržování Francie. Je charakteristické, že poukázal na rozdíl mezi teoretickými a praktickými problémy: „Problém Turecka je zcela jiného druhu. V Anglii jej nepovažujeme za teoretický, nýbrž za praktický...“¹⁹

Avšak Castlereaghův apel na Alianci pouze odhalil její vnitřní křehkost. Aliance, v níž jeden partner považuje své vlastní strategické zájmy za jediný praktický problém, nezvyšuje bezpečnost svých členů. Nepřidává totiž žádný závazek k těm, které by si byly národní zájmy vynutily i bez Aliance. Castlereaghovy zjevné osobní sympatie k jeho cílům, a dokonce i ke kongresovému systému samotnému v Metternichovi nepochybně vyvolaly uspokojení. Jak řekl jeden rakouský diplomat, Castlereagh byl „jako velký milovník hudby, sedící v kostele: rád by zatleskal, ale netroufá si“.²⁰ Avšak jestliže si ani ten nejevropštější britský státník nedovolil zatleskat tomu, v co věřil, úloha Velké Británie v evropském koncertu nutně musela být přechodná a neúčinná.

Podobně jako Wilsonovy snahy založit Společnost národů o století později, i Castlereaghovy snahy přesvědčit Velkou Británii k účasti na systému evropských kongresů daleko přesahovaly to, co mohly britské zastupitelské instituce tolerovat, ať již filozoficky či strategicky. Castlereagh byl přesvědčen, stejně jako později Wilson, že nebezpečí nové agrese bude nejlépe zažehnáno tím, že jeho země vstoupí do nějakého trvalého evropského fóra, které by se zabývalo hrozbami dříve, než by se z nich vyvinuly krize. Chápal Evropu lépe než většina jeho britských současníků a věděl, že nově vytvořenou rovnováhu bude nutno pečlivě ošetřovat. Zdálo se mu, že vymyslel řešení, které by mohla Velká Británie podpořit, protože nepřekročilo rámec řady diskusních setkání ministrů zahraničí čtyř vítězných mocností a nikoho k ničemu nezavazovalo.

Avšak v očích britské vlády i diskusní setkání příliš zaváněla evropskou vládou. Kongresový systém nepřekonal ani první překážku. Na první kon-

¹⁹ Citováno v: Sir Charles Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh*, dva svazky, sv. II, Londýn 1925, 1931, s. 366.

²⁰ Citováno v: Briggs, *Age of Improvement*, s. 346.

ferenci v Cáchách v roce 1818, již se Castlereagh účastnil, byla do kongresového systému přijata Francie, zatímco Velká Británie z něj vystoupila. Britský kabinet odmítl Castlereaghovi dovolit účast na jakémkoli z příštích evropských kongresů, které se postupně konaly v roce 1820 v Opavě, v roce 1821 v Lublani a v roce 1822 ve Veroně. Velká Británie zůstala stranou kongresového systému, který vymyslel její vlastní ministr zahraničí, stejně jako se o století později Spojené státy distancovaly od Společnosti národů navržené jejich prezidentem. V obou případech pokus vůdce nej-mocnější země o vytvoření obecného systému kolektivní bezpečnosti selhal, protože narazil na vnitropolitické zábrany a historické tradice.

Wilson i Castlereagh byli přesvědčeni, že mezinárodní pořádek vytvořený po katastrofální válce lze uhájit jen aktivní účastí všech hlavních členů mezinárodního společenství, a zvláště účastí vlastních zemí. Pro Castlereagha a Wilsona byla bezpečnost kolektivní: jestliže se kterákoli země stane obětí, nakonec se obětí stanou všichni. Kolektivní bezpečnost nemá mezery. Všechny státy mají společný zájem klást odpor agresí, a dokonce ještě větší zájem jí vůbec zabránit. Podle Castlereaghova názoru Velká Británie – bez ohledu na její názor na konkrétní problémy – měla opravdový zájem na uchování všeobecného míru a na udržení mocenské rovnováhy. Podobně jako Wilson byl i Castlereagh přesvědčen, že nejlepším způsobem, jak tento zájem bránit, je účastnit se rozhodnutí ovlivňujících mezinárodní pořádek a organizovat odpor proti porušování míru.

Slabinou kolektivní bezpečnosti je, že tyto zájmy jsou jen zřídka kdy jednotné a že bezpečnost bývá jen málokdy bez mezer. Členové mezinárodního systému kolektivní bezpečnosti se tedy spíše shodnou na nečinnosti než na společné akci. Buď je budou spojovat jen prázdná obecná konstatování, nebo systém kolektivní bezpečnosti opustí jeho nejsilnější člen, který se cítí nejbezpečněji, a proto systém potřebuje nejméně. Ani Wilson, ani Castlereagh nedokázali dovést své země do systému kolektivní bezpečnosti, protože jejich společnosti neměly pocit, že je ohrožují předvídatelná nebezpečí. Připadalo jim, že si s hrozbami mohou poradit samy, nebo v případě potřeby nalézt na poslední chvíli spojence. Účast ve Společnosti národů či v evropském kongresovém systému by podle nich zvyšovala rizika, aniž by posílila jejich bezpečnost.

Mezi oběma anglosaskými státníky však byl jeden obrovský rozdíl. Castlereagh se dostal do rozporu nejen se svými současníky, ale i s celým směřováním moderní britské zahraniční politiky. Nezanedbal po sobě žádné dědictví. Žádný britský státník se neřídil Castlereaghovým vzorem. Wilson nejen reagoval na prameny americké motivace, ale dovedl ji

na novou a vyšší úroveň. Všichni jeho následovníci byli do jisté míry wilsonovští. Jeho principy v následujícím období utvářely americkou zahraniční politiku.

Castlereaghův nevlastní bratr lord Stewart, britský „pozorovatel“, jemuž bylo dovoleno účastnit se různých kongresů, věnoval nejvíce energie definování mezi britské angažovanosti a nikoli napomáhání evropskému konsenzu. V Opavě předložil memorandum, které stvrdilo právo na sebeobranu, avšak zdůraznilo, že Velká Británie se „neujímá úkolu stát se členem Aliance, jejíž mravní povinností by bylo sloužit jako obecná evropská policie“.²¹ Na kongresu v Lublani byl lord Stewart nucen znovu zdůraznit, že se Velká Británie nikdy nebude angažovat proti „spekulativním“ nebezpečím. Sám Castlereagh formuloval britské stanovisko v oficiálním dokumentu z 5. května roku 1820. Zdůraznil, že Aliance čtyř je aliancí za „osvobození velké části evropského kontinentu od vojenské nadvlády Francie... Nikdy však nebyla zamýšlena jako sdružení za ustavení světové vlády či za dohled na vnitřní záležitosti jiných států.“²²

Nakonec se Castlereagh ocitl ve slepé uličce. Jeho přesvědčení se střetlo s jeho politickým postavením. Z této neudržitelné situace nenašel východisko. „Pane,“ řekl při svém posledním rozhovoru s králem, „je nutné se s Evropou rozloučit. Víme to jenom my dva, kteří jsme ji zachránili. Po mně už nikdo nebude kontinentálním záležitostem rozumět.“²³ Čtyři dny poté spáchal sebevraždu.

Rakousko se dostávalo do stále větší závislosti na Rusku. Metternich si stále naléhavěji kladl otázku, jak dlouho ještě dokáže jeho apelování na carovy konzervativní principy udržet Rusko na uzdě na Balkáně a v okrajových částech Evropy. Dařilo se mu to po téměř tři desetiletí, během nichž se mu podařilo zvládnout revoluce v Neapoli, Španělsku a Řecku, zachovat účinnost evropského konsenzu a vyhnout se ruské intervenci na Balkáně.

Balkánská otázka však ze scény nezmizela. V podstatě byla výsledkem zápasu za nezávislost, v němž se různé národnosti pokoušely vymanit se zpod turecké nadvlády. Tím stavěly Metternichův systém před dilema, neboť byly v rozporu se závazkem udržet status quo. Navíc hrozilo nebezpečí, že se protiturecká hnutí za nezávislost příště obrátí proti Rakousku. Navíc car, který byl nejoddanějším stoupencem legitimacy, velmi toužil po

²¹ Citováno v: Webster, *Foreign Policy of Castlereagh*, sv. II, s. 303n.

²² Důvěrná státní listina lorda Castlereagha, 5. května 1820, v: Ward and Gooch (eds.), *Cambridge History*, sv. II, s. 626–627.

²³ Citováno v: Kissinger, *A World Restored*, s. 311.

intervenci. Avšak nikdo nevěřil – zajisté ne v Londýně či ve Vídni –, že car zachová status quo, až se jeho armády dají na pochod.

Po nějakou dobu společný zájem na zmírnění otřesu způsobeného rozpadem osmanské říše udržoval dobré vztahy mezi Velkou Británií a Rakouskem. I když Angličanům jen málo záleželo na konkrétních balkánských záležitostech, ruský postup k Bosporu a Dardanelám byl považován za ohrožení britských zájmů ve Středozeří a narazil na tvrdošijný odpor. Přestože tyto britské snahy o zastavení ruské expanze Metternich vítal, nikdy se na nich přímo nepodílel. Jeho opatrná a především nedůrazná diplomacie – stvrzování evropské jednoty, lichocení Rusům a chlácholení Britů – Rakousku umožnila zachovat si ruskou alternativu, zatímco břímě boje proti ruskému expanzionismu musely nést jiné státy.

Metternichův odchod ze scény v roce 1848 se stal začátkem konce ekvilibristiky, v níž Rakousko využívalo jednoty konzervativních zájmů k udržování vídeňského uspořádání. Legitimita zajisté nemohla donekonečna vyrovnávat stále zhoršování geopolitického postavení Rakouska či rostoucí neslučitelnost jeho domácích institucí s dominantními nacionalistickými tendencemi. Avšak nuance je podstatou státnického umění. Metternich vedl východní politiku s velkou obratností, ale jeho nástupci, neschopní uvést domácí instituce Rakouska do souladu s dobou, se místo toho pokoušeli přizpůsobit rakouskou diplomacii vznikajícímu trendu mocenské politiky neomezované již koncepcí legitimacy. To později přivodilo zkázu mezinárodního pořádku.

Tak se stalo, že evropský koncert ztroskotál na balkánské otázce. V roce 1854 vypukla krymská válka, v níž se velmoci poprvé od dob Napoleonových dostaly do válečného konfliktu. Je paradoxní, že tuto válku, kterou historikové dlouho odsuzovali jako nesmyslnou a zcela zbytečnou, vyvolala Francie a nikoli země, které v této oblasti měly důležité zájmy: Rusko, Velká Británie či Rakousko.

V roce 1852 francouzský císař Napoleon III. – který se právě převratem dostal k moci – přesvědčil tureckého sultána, aby mu udělil titul ochránce křesťanů v osmanské říši, tedy roli, kterou si tradičně pro sebe vyhrazoval ruský car. Mikuláš I. byl rozrušen tím, že Napoleon, kterého považoval za nelegitimního parvenu, by chtěl nahradit v roli ochránce balkánských Slovanů Rusko, a požadoval stejné postavení jako Francie. Když sultán požadavky ruského emisara odmítl, Rusko s ním přerušilo diplomatické styky. Lord Palmerston, který uprostřed devatenáctého století vytvářel britskou zahraniční politiku, byl vůči Rusku patologicky podezřívavý a požadoval vyslání královského námořnictva do Besické zátoky poblíž Dardanel. Car stále pokračoval v duchu Metternichova systému – na

adresu ostatních velmocí řekl: „Všichni čtyři byste mi mohli diktovat, ale k tomu nikdy nedejde. Na Berlín a na Vídeň se mohu spolehnout.“²⁴ Aby ukázal, že nemá strach, nařídil Mikuláš okupaci knížectví moldavského a Valašska (dnešního Rumunska).

Rakousko, které mohlo v případné válce nejvíce ztratit, navrhlo řešení, které se nabízelo – aby se Francie a Rusko staly společnými ochránci osmanských křesťanů. Palmerston o takové řešení nestál. Aby posílil vyjednávací postavení Velké Británie, vyslal ke vstupu do Černého moře královské námořnictvo. Tím povzbudil Turecko natolik, že vyhlásilo Rusku válku. Velká Británie s Francií se postavily na stranu Turecka.

Skutečné příčiny války však byly hlubší. Náboženské požadavky byly ve skutečnosti záminkou pro politické a strategické záměry. Mikuláš chtěl uskutečnit starý ruský sen: získat Konstantinopol i Bospor s Dardanelami. Napoleon III. vycítil příležitost oslabením Ruska skoncovat s izolací Francie a rozbít Svatou alianci. Palmerston hledal nějakou záminku, jak by jednou provždy zastavil ruský postup k Bosporu a Dardanelám. Když vypukla válka, britské válečné lodi vpluly do Černého moře a začaly ničit ruskou černomořskou flotilu. Na Krymu se vylodily anglo-francouzské síly. Jejich úkolem bylo zmocnit se ruské námořní základny Sevastopolu.

Rakouským politikům tyto události slibovaly jen samé komplikace. Příkladali důležitost tradičnímu přátelství s Ruskem, ale obávali se, že ruský postup na Balkáně by mohl zvýšit neklid mezi rakouskými Slovanů. Obávali se však, že kdyby na Krymu podpořili své staré ruské přátele, dali by Francii záminku zaútočit na rakouská území v Itálii.

Zpočátku Rakousko vyhlásilo neutralitu, což bylo rozumné. Avšak pro nového rakouského ministra zahraničí hraběte Buola byla nečinnost příliš mučivá a francouzská hrozba rakouským držávám v Itálii příliš znepokojivá. Zatímco britské a francouzské armády obléhaly Sevastopol, Rakousko dalo carovi ultimátum, v němž požadovalo, aby se Rusko stáhlo z Moldávie a z Valašska. To se stalo rozhodujícím popudem ke skončení krymské války – alespoň si to od té doby mysleli všichni ruští představitelé.

Rakousko hodilo Mikuláše I. přes palubu a s ním i trvalé přátelství k Rusku, které sahalo až do doby napoleonských válek. Kombinace lehkomyšlnosti a paniky vedla Metternichovy nástupce k zavržení odkazu konzervativní jednoty, který byl tak pečlivě a občas i bolestně pěstován po více než jednu generaci. Jakmile se totiž Rakousko uvolnilo z pout společných hodnot, dalo tím Rusku volné ruce k politice, která byla zalo-

²⁴ Citováno v: A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*, Oxford University Press, Oxford 1965, s. 54.

žena jen na základě geopolitických výhod. Bylo logické, že se tak Rusko střetne s Rakouskem o budoucnost Balkánu a že časem bude chtít rakouskou říši ohrozit.

Proč vídeňské uspořádání vydrželo celých padesát let? Protože tři východní mocnosti – Prusko, Rusko a Rakousko – považovaly svoji jednotu za životně důležitou hráz proti revolučnímu chaosu a proti francouzské nadvládě v Evropě. Avšak Rakousko („šlechtická komora Evropy“, jak je nazval Talleyrand) se v krymské válce vmanévrovalo do nepřírozené aliance s Napoleonem III., který chtěl ohrozit postavení Rakouska v Itálii, a s Velkou Británií, která se v evropských záležitostech nechtěla angažovat. Tím dalo Rakousko volnou ruku Rusku a Prusku, svým nenasytným bývalým partnerům ve Svaté alianci, aby sledovaly výhradně své národní zájmy. Prusko donutilo Rakousko stáhnout se z Německa, zatímco rostoucí ruské nepřátelství na Balkáně se stalo jedním z faktorů, které vedly k propuknutí první světové války a ke konečnému zhroucení Rakouska.

V konfrontaci s realitou mocenské politiky si Rakousko neuvědomilo, že je mohla spasit jen věrnost Evropy legitimitě. Koncepce jednoty konzervativních zájmů přesahovala hranice států, a tak tlumila konfrontace mocenské politiky. Nacionalismus měl opačný účinek. Vynášel národní zájem, zostřoval soupeření a zvyšoval rizika všech. Rakousko se vrhlo do zápasu, který v důsledku své zranitelnosti nikdy nemohlo vyhrát.

Neuplynulo ani pět let od skončení krymské války, když italský nacionalistický vůdce Camillo Cavour vyprovokoval s Rakouskem válku, a tím zahájil proces jeho vytlačování z Itálie. Jeho spojencem se stala Francie, zatímco Rusové pouze přihlíželi. Takové postoje by předtím byly nemyslitelné. Za dalších pět let Bismarck porazil Rakousko ve válce vedené o dominantní postavení v Německu. Rusko opět nezasáhlo a Francie také ne, i když po určitém váhání. Za dob Metternichových by se byl sešel ke konzultacím evropský koncert a tato pozdvižení by vyřešil. Od krymské války se však diplomacie opírala více o holou moc než o společné hodnoty. Mír se udržel dalších padesát let, ale každým desetiletím se stupňovalo napětí a zrychlovaly se závody ve zbrojení.

V mezinárodním systému, jehož hnací silou byla mocenská politika, se Velká Británie chovala zcela odlišně. Její bezpečnost se nikdy neopírala o kongresový systém. Pro Velkou Británii nebyl nový model mezinárodních vztahů ničím neobvyklým. V průběhu devatenáctého století se stala dominantní evropskou zemí. Zajisté, byla natolik silná, že se mohla bez spojenců obejít, a měla výhodu zeměpisné izolace a odolnosti vůči vnitropolitickým otřesům na kontinentě. Její další výhodou však byli ne-

ochvějní političti vůdcové, kteří nesentimentálně sledovali britský národní zájem.

Castlereaghovi nástupci nerozuměli kontinentu zdaleka tak dobře jako on. Lépe však pochopili základní britský národní zájem a sledovali jej s mimořádnou dovedností a tvrdošíjností. George Canning, Castlereaghův bezprostřední nástupce, urychleně přerušil několik posledních vazeb, kterými Castlereagh udržoval svůj byt i jen vzdálený vliv na evropský kongresový systém. V roce 1821, rok předtím než vystřídal Castlereagha, požadoval Canning politiku „neutrality slov a činů“.²⁵ „Nebudme naivními romantiky a nepředstavujme si,“ řekl Canning, „že bychom mohli sami obrodit Evropu.“²⁶ Když se stal ministrem zahraničí, nenechal nikoho na pochybách, že se bude řídit principem národního zájmu, s nímž byla podle něj trvalá angažovanost Británie v Evropě neslučitelná:

... i když jsme s evropským systémem důvěrně spojeni, nevyplývá z toho, že bychom se měli pokaždé ukvapeně vměšovat do záležitostí národů, které nás obklopují.²⁷

Jinými slovy, Velká Británie si hodlala v konkrétních případech ponechat právo na vlastní kurz a řídit se v tom pouze svým národním zájmem. Pro takovou politiku byli spojenci podružnými, ba dokonce bezvýznamnými partnery.

V roce 1856 Palmerston vysvětlil britskou definici národního zájmu: „Když se mě lidé ptají ... jakou politiku budeme sledovat, odpovím pouze, že učiníme to, co nám ve vzniklé situaci bude připadat jako nejlepší, a že svým vůdčím principem učiníme zájmy své země.“²⁸ O půl století později se oficiální popis britské zahraniční politiky nestal o nic přesnějším, jak je vidět z následujícího výkladu ministra zahraničí sira Edwarda Greye: „Ministři zahraničí Británie se řídí tím, co považují za bezprostřední zájem své země, ale podrobným kalkulováním budoucího vývoje se nezabývají.“²⁹

Ve většině jiných zemí by se takováto prohlášení setkala s výsměchem, byla by označena za tautologická – děláme to, co je nejlepší, protože to

²⁵ Canning, citováno v: R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe: 1789-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1955, s. 74.

²⁶ *Tamtéž*.

²⁷ Canningova řeč v Plymouthu, 28. říjen 1823, *tamtéž*, s. 119.

²⁸ Palmerston Clarendonovi, 20. červenec 1856, citováno v: Harold Temperley a Lillian M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902)*, Cambridge University Press, Cambridge 1938, s. 88.

²⁹ Sir Edward Grey, v: Seton-Watson, *Britain in Europe*, s. 1.

považujeme za nejlepší. Ve Velké Británii byla považována za poučnou. Jen velmi zřídka se v ní ozývalo, aby někdo definoval často užívaný termín „národní zájem“: „Nemáme žádné věčné spojence a žádné trvalé nepřátele,“ řekl Palmerston. Velká Británie nepotřebovala žádnou formální strategii, protože její představitelé chápali britský zájem tak dobře a tak pudově, že mohli jednat spontánně podle vzniklé situace. Byli si jisti, že za nimi veřejnost bude stát. Palmerstonovými slovy: „Naše zájmy jsou věčné, a naší povinností je tyto zájmy sledovat.“³⁰

Britským vůdcům bylo jasné, co *nej*sou ochotni bránit. Nechtěli předem určovat, co by představovalo důvod k válce. Ještě neochotněji formulovali pozitivní cíle, snad proto, že se jim status quo dostatečně zamlouval. Byli přesvědčeni, že včas rozpoznají britský zájem, až to bude nutné, a nepociťovali nutnost jej podrobně předem analyzovat. Raději očekávali, co přinese reálná situace. Tento postoj nemohly zaujmout kontinentální státy, neboť ony v této reálné situaci *byly*.

Britové pohlíželi na bezpečnostní problémy podobně jako američtí izolacionisté. Velká Británie totiž měla pocit, že dokáže odolat všem otřesům, s výjimkou těch nejkatastrofálnějších. V názoru na vztah mezi mírem a vnitropolitickou strukturou se však Amerika a Velká Británie lišily. Na rozdíl od přístupu většiny svých amerických protějšků britští představitelé v žádném případě nepovažovali šíření demokratických institucí za klíč k míru a instituce, které se lišily od jejich, jim nedělaly starosti.

V roce 1841 Palmerston formuloval pro britského velvyslance v Petrohradu, čemu by se Británie byla ochotna bránit silou a proč nebude bránit čistě vnitropolitickým změnám:

Jedním z obecných principů politiky vlády Jeho Veličenstva vůči jiným státům je zásada, že změny, které jiné státy učiní ve svých vnitřních ústavách a ve formě vlády, je nutno považovat za záležitosti, do nichž se Anglie nesmí vměšovat vojenskou silou...

Avšak pokus jednoho státu zmocnit se území jiného státu a přivlastnit si je – to je něco zcela jiného, protože takovýto pokus vede k vyšnutí existující mocenské rovnováhy a změnou relativní síly států by mohl vytvořit nebezpečí pro jiné mocnosti. Proto se britská vláda cítí oprávněna klást takovým pokusům odpor zcela podle svého uvážení...³¹

³⁰ Palmerston, v: Briggs, *Age of Improvement*, s. 352.

³¹ Palmerstonova depeše č. 6 markýzovi Clanricardeovi (velvyslanci v Petrohradu), 11. ledna 1841, v: Temperley and Penson, *Foundations of Foreign Policy*, s. 136.

Všichni britští ministerští předsedové bez výjimky chtěli především zachovat svobodu jednání pro svoji zemi. V roce 1841 Palmerston znovu zdůraznil, jak se Velká Británie hrozí abstraktních případů:

... není obvyklé, aby si Anglie, na sebe brala závazky v případech, které ve skutečnosti dosud nevznikly nebo které ani bezprostředně nehrozí...³²

Téměř o třicet let později se o témž principu zmínil v dopise královně Viktorii Gladstone:

Své závazky v různých eventualitách by měla Anglie posuzovat zcela sama; neměla by omezovat a zužovat svoji svobodu volby deklaracemi vůči jiným mocnostem učiněnými v jejich skutečném či údajném zájmu, aby si pak ony mocnosti mohly činit nárok interpretovat je společně s námi, ne-li samy...³³

Důrazem na svobodu jednání britští státníci zpravidla odmítali všechny variace na téma kolektivní bezpečnosti. V tom, co později dostalo název „skvělá izolace“, se odráželo přesvědčení Anglie, že by aliancemi mohla více ztratit než z nich získat. Takovýto odtažitý přístup mohla zaujmout pouze země, která byla natolik silná, aby obstála sama, která nepředvídala žádná nebezpečí, v nichž by mohla potřebovat pomoc spojenců, a která si byla jista, že jakákoli krajní eventualita, která by ji ohrožovala, by ještě více ohrožovala její potenciální spojence. Rolí Velké Británie bylo udržovat evropskou rovnováhu, a ta jí dala veškeré možnosti, o něž usilovali či které potřebovali její představitelé. Takovou politiku mohla Británie trvale provádět pouze proto, že neusilovala o žádné územní zisky v Evropě. Mohla si vybírat evropské spory, do nichž by zasáhla, protože jejím jediným evropským zájmem byla rovnováha (přes veškerou nenasytnost po nových koloniích v zámoří).

„Skvělá izolace“ však Velké Británii nezabránila – nastaly-li zvláštní okolnosti – ve vstupu do dočasných seskupení s jinými zeměmi. Jakožto námořní mocnost bez velké stálé armády musela Velká Británie příležitostně spolupracovat s kontinentálním spojencem, kterého si vždy zvolila až ve chvíli, kdy jej začala potřebovat. Britští představitelé přitom byli pozoruhodně neteční ke starým řevnivostem. Když se v roce 1830 odtrhla Belgie od Holandska, Palmerston nejprve vyhrožoval Francii válkou, jest-

³² *Tamtéž*, s. 137.

³³ Gladstoneův dopis královně Viktorii, 17. duben 1869, v: Harold Nicolson, *Diplomacy*, Oxford University Press, Londýn 1963, s. 137.

liže by se pokusila nový stát ovládnout, ale o několik let později ji nabídl, aby se společně s Británií zaručila za nezávislost Belgie: „Anglie nemůže své cíle na kontinentě uskutečnit sama. Musí mít spojence, kteří by se stali jejími nástroji.“³⁴

Různí příležitostně zvolení spojenci Velké Británie samozřejmě měli své vlastní cíle. Obvykle jim šlo o rozšíření vlivu či území v Evropě. Když tyto cíle přesáhly to, co Anglie považovala za přiměřené, přešla na stranu protivníka či na obranu rovnováhy zorganizovala nové koalice proti svým bývalým spojencům. Nesentimentální tvrdošijnost a sobecké odhodlání vysloužily Velké Británii přezdívku „proradný Albion“. Tento typ diplomacie snad neodrážel nějaký zvláště vznešený postoj, avšak zachoval evropský mír, zvláště poté, co se začal metternichovský systém třepit.

V devatenáctém století britský vliv vyvrcholil. Velká Británie byla plným právem sebevědomá. Stala se vedoucím průmyslovým státem a její královské námořnictvo vládlo mořím. Ve věku vnitropolitických otřesů byla její domácí politika pozoruhodně klidná. V případě velkých problémů devatenáctého století – intervence či neintervence, obrany statu quo či spolupráce na změnách – se britští představitelé nesvazovali dogmaty. Za války o řeckou nezávislost ve dvacátých letech devatenáctého století Velká Británie sympatizovala s vysvobozením Řecka zpod osmanské nadvlády až do chvíle, kdy zvýšení vlivu Ruska začalo ohrožovat její strategické postavení ve východním Středomoří. V roce 1840 však již Británii šlo o zadržení Ruska, a proto status quo v osmanské říši podpořila. Při maďarské revoluci v roce 1848 sice Velká Británie zůstala formálně stranou, ale ve skutečnosti obnovení statu quo Ruskem uvítala. Když se v padesátých letech vzbouřila Itálie proti habsburské nadvládě, Velká Británie s ní sympatizovala, avšak nezasáhla. Aby ubránila mocenskou rovnováhu, nebyla Velká Británie ani kategoricky intervencionistická, ani neintervencionistická, a nestala se ani hrází bránící vídeňský pořádek, ani revizionistickou mocností. Její diplomatický styl byl důsledně pragmatický. A britský lid byl hrdý, jak se dokáže nesystematicky protloukat dějinami.

Avšak každá pragmatická politika – vlastně především pragmatická politika – musí být založena na nějakém pevném principu, aby se taktický um nerozplynul v náhodném mlácení pěstmi kolem sebe. Pevným principem britské zahraniční politiky, ať již to Británie přiznávala nebo ne, byla ochrana mocenské rovnováhy. Obecně to znamenalo podporovat slabšího proti silnějšímu. V době Palmerstonově se již mocenská rovnováha

³⁴ Palmerston, v: Briggs, *Age of Improvement*, s. 357.

stala neměnným principem britské politiky, který nebylo třeba teoreticky zdůvodňovat. Jakákoli politika v kterémkoli okamžiku byla nevyhnutelně formulována jako politika ochrany mocenské rovnováhy. Britové postupovali mimořádně pružně, avšak vytkli si množství pevných a praktických cílů. Byli například odhodláni nepřipustit, aby se Nizozemí dostalo pod nadvládu některé velmoci. Tento britský postoj se nezměnil od dob Viléma III. až do vypuknutí první světové války. V roce 1870 tento princip zdůraznil Disraeli:

Vláda této země vždy tvrdila, že je v zájmu Anglie, aby země na evropském pobřeží od Dunkerque a Ostende až po ostrovy v Severním moři byly svobodné a aby vzkvétaly, aby praktikovaly mír, těšily se právu na svobodu a aby sledovaly ty obchodní činnosti, které přispívají k lidské civilizaci. Tyto země by neměla ovládat žádná vojensky významná mocnost...³⁵

Když v roce 1914 Velká Británie reagovala na německý vpád do Belgie vyhlášením války, byli němečtí představitelé upřímně překvapeni, což ukazuje míru jejich odtrženosti.

Po značnou část devatenáctého století zůstalo důležitým britským cílem zachování Rakouska. Aby je Francie nemohla oslabit, šli v osmnáctém století Marlborough, Carteret a Pitt do několika válek. I když se v devatenáctém století Rakousko již nemuselo tolik obávat francouzské agrese, Britové stále považovali Rakousko za užitečnou protiváhu vůči ruské expanzi směřující k Bosporu a Dardanelám. Když revoluce v roce 1848 ohrozila celistvost Rakouska, Palmerston prohlásil:

Rakousko leží ve středu Evropy jako bariéra proti rozpínání na jedné straně a proti invazi na straně druhé. Politická nezávislost a svoboda v Evropě podle mého názoru souvisejí s udržení a celistvostí Rakouska jako evropské velmoci, a proto cokoli, co by přímo nebo i jen vzdáleně hrozilo oslabením, nebo dokonce zmrzačením Rakouska, co by mu odebralo postavení prvořadé mocnosti a dalo mu postavení druhořadé, by pro Evropu znamenalo velkou pohromu, kterou by každý Angličan měl odsoudit a již by měl zabránit.³⁶

³⁵ Disraeli v Dolní sněmovně, 1. srpen 1870, v: *Parliamentary Debates* (Hansard), 3. řada, sv. CCIII, Cornelius Buck, Londýn 1870, sl. 1289.

³⁶ Palmerston v Dolní sněmovně, 21. července 1849, v: Temperley a Penson, *Foundations of Foreign Policy*, s. 173.

Po revoluci v roce 1848 Rakousko postupně sláblo a jeho politika se stávala stále chaotičtější. Tím se snížila jeho užitečnost jakožto klíčového prvku britské politiky ve východním Středomoří.

Anglická politika chtěla především zabránit Rusku v obsazení Dardanel. V rakousko-ruském soupeření šlo do značné míry o ruský zásluk na slovanské oblasti Rakouska. Ten Velkou Británii příliš netrápil, zatímco kontrola Dardanel nebyla životním zájmem Rakouska. Velká Británie proto začala považovat Rakousko za nevhodnou protiváhu Rusku. Proto jen přihlížela, když bylo Rakousko poraženo v Itálii Piemontem a v souboji o primát v Německu Pruskem. Takový projev lhostejnosti by býval o generaci dříve nemyslitelný. Na začátku našeho století ovládly britskou politiku obavy z Německa a Rakousko – spojenec Německa – se poprvé v britských kalkulacích objevilo jako protivník.

V devatenáctém století by byl nikdo nepovažoval za možné, že by se Velká Británie jednoho dne stala spojencem Ruska. Podle Palmerstonova názoru Rusko „sledovalo systém univerzální agrese na všech stranách, zčásti pro osobní povahu císaře [Mikuláše], zčásti pro svůj neměnný vládní systém“.³⁷ O čtvrt století později stejný názor vyjádřil lord Clarendon, když prohlásil, že krymská válka je „zápasem civilizace s barbarstvím“.³⁸ Velká Británie se po většinu devatenáctého století snažila zadržet ruskou expanzi do Persie a k přístupům do Cařihradu a do Indie. Teprve po několika desetiletích německé válkychtivosti a necitlivosti dospěla Británie k přesvědčení, že hlavní hrozbu pro její bezpečnost představuje Německo.

Britské vlády se měnily častěji než vlády takzvaných východních mocností. Nikdo z velkých politických postav Británie – Palmerston, Gladstone a Disraeli – nevládl na rozdíl od Metternicha, Mikuláše I. či Bismarcka po delší dobu bez přestávky. Přesto byla politika Velké Británie mimořádně konzistentní a cílevědomá. Jakmile jednou zahájila určitý kurz, sledovala jej s tvrdošijnou nepoddajností a zarytou spolehlivostí. To Velké Británii umožnilo vykonávat rozhodující vliv ve prospěch evropského míru.

Jednou z příčin britské důslednosti v krizových dobách byla reprezentativnost britských politických institucí. Veřejné mínění hrálo v britské zahraniční politice důležitou úlohu již od roku 1700. V žádné jiné zemi Evropy osmnáctého století neexistoval „opoziční“ názor na zahraniční politiku; ve Velké Británii však byl součástí systému. V osmnáctém století

³⁷ Palmerston, v: Briggs, *Age of Improvement*, s. 353.

³⁸ Clarendon ve Sněmovně lordů, 31. březen 1854, citováno v: Seton-Watson, *Britain in Europe*, s. 327.

zpravidla reprezentovali královu zahraniční politiku toryové, kteří měli sklon zasahovat do kontinentálních sporů. Whigové, jako Robert Walpole, si raději udržovali od kontinentálních hádek odstup a kladli větší důraz na expanzi v zámoří. V devatenáctém století si vyměnili role. Whigové, jako Palmerston, reprezentovali aktivistickou politiku, zatímco toryové, jako Derby či Salisbury, se měli velmi na pozoru, aby se Británie nenechala zatáhnout do cizích záležitostí. Radikálové jako Richard Cobden se v podpoře neintervencionistického britského postoje spojili s konzervativci.

Protože britská zahraniční politika vyrostla z veřejných diskusí, britský lid projevoval v dobách války mimořádnou jednotu. Na druhé straně tak nepokrytě stranický charakter zahraniční politiky umožňoval – i když to bylo velmi neobvyklé – obrat zahraniční politiky ve chvíli, kdy se vyměnil ministerský předseda. Například podpora, kterou Velká Británie v sedmdesátých letech devatenáctého století poskytovala Turecku, náhle skončila poté, co byl po volbách v roce 1880 Disraeli vystřídán Gladstonem, který považoval Turky za mravně zkažené.

Velká Británie odjakživa považovala své zastupitelské instituce za jedinečné. Svoji politiku na kontinentě vždy zdůvodňovala britským národním zájmem, nikoli ideologií. I v případech, kdy vyjádřila sympatie k revoluci, jako v roce 1848 k revoluci v Itálii, učinila to z velmi praktických důvodů. Tak Palmerston souhlasně citoval Canningovu pragmatickou průpověď: „Ti, kteří zabránili zlepšení, protože znamenalo novoty, budou dříve nebo později nuceni novoty přijmout, i když už pak žádné zlepšení nepřinesou.“³⁹ Avšak tato rada byla založena na zkušenosti, nikoli na výzvě k šíření britských hodnot či institucí. Po celé devatenácté století Velká Británie posuzovala jiné země podle jejich zahraniční politiky – a až na krátké Gladstoneovo údobí zůstala k jejich domácím strukturám lhostejná.

I když Velkou Británii s Amerikou spojoval určitý odstup od každodenní angažovanosti v mezinárodních záležitostech, Velká Británie zakládala svoji verzi izolacionismu na dramaticky odlišných argumentech. Amerika vyhlášovala, že její demokratické instituce jsou pro zbytek světa příkladem, zatímco Velká Británie nepovažovala své parlamentní instituce za relevantní pro jiné společnosti. Amerika došla k názoru, že rozšíření demokracie zajistí mír. Tvrdila dokonce, že trvalého míru nelze jinak dosáhnout. Velká Británie sice mohla dávat určité vnitropolitické strukturu přednost, ale sama nebyla ochotna na její podporu nic riskovat.

V roce 1848 Palmerston potlačil historické výhrady Velké Británie ke

³⁹ Palmerston v Dolní sněmovně, 21. červenec 1849, v: Temperley and Penson, *Foundations of Foreign Policy*, s. 176.

svržení francouzské monarchie a k objevení se nového Bonaparta s ukazem na toto praktické pravidlo britského státnictví: „Neměnným principem, jímž se Anglie řídí, je uznat jako orgán každé země ten, který si každý národ zvolí podle svého uvážení.“⁴⁰

Palmerston zůstal po téměř třicet let hlavním architektem zahraniční politiky Velké Británie. V roce 1841 analyzoval jeho pragmatický styl s cynickým obdivem Metternich:

... co tedy lord Palmerston chce? Chce, aby Francie pociťovala moc Anglie. Chce jí dokázat, že egyptská záležitost skončí, jen když bude on chtít, a že Francie nemá žádné právo se tohoto řešení účastnit. Chce oběma německým mocnostem dokázat, že je nepotřebuje, že Anglii stačí pomoc Ruska. A Rusko chce držet v šachu využíváním jeho věčných obav, že se Anglie opět sblíží s Francií.⁴¹

Nebyl to nepřesný popis toho, co Velká Británie chápala pod pojmem mocenská rovnováha. Zásluhou mocenské rovnováhy prošla Velká Británie devatenáctým stoletím téměř bez válek. Účastnila se jen jediné krátké války s další velmocí – války krymské. I když si to na jejím začátku nikdo nepřál, právě krymská válka vedla ke zhroucení metternichovského pořádku, který byl s takovou pečlivostí vytvořen na vídeňském kongresu. Rozpad jednoty tří východních monarchů zbavil evropskou diplomacii mravního prvku, jaký představovala umírněnost. Uplynulo patnáct let zmatků, než vznikla nová, avšak daleko labilnější stabilita.

⁴⁰ Citováno v: Joel H. Wiener (ed.), *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire 1689–1971*, Chelsea House ve spolupráci s McGraw-Hill, New York/Londýn 1972, s. 404.

⁴¹ Metternich, 30. červen 1841, v: Seton-Watson, *Britain in Europe*, s. 221.

5. kapitola

Dva revolucionáři: Napoleon III. a Bismarck

Zhroucení Metternichova systému po krymské válce vedlo k téměř dvěma desetiletím konfliktů: válce Piemontu a Francie proti Rakousku v roce 1859, válce o Šlesvicko-Holštýnsko v roce 1864, k prusko-rakouské válce v roce 1866 a k prusko-francouzské válce v roce 1870. Z tohoto vřeni vznikla v Evropě nová mocenská rovnováha. Francie, která se účastnila tři ze čtyř těchto válek a která ostatní mocnosti povzbuzovala, ztratila převahu nad Německem. Ještě důležitější byl pád mravních zábran Metternichova systému. Změněnou situaci symbolizoval nový termín pro neomezenou politiku mocenské rovnováhy, německé slovo reálpolitika [*Realpolitik*], které nahradilo francouzský termín *raison d'état*, aniž by však nabylo změněného významu.

Nový evropský pořádek byl dílem dvou spolupracovníků, od nichž by-